

Ο ΜΕΝΤΩΡ

ΕΝΗΜΕΡΩΤΙΚΟ ΔΕΛΤΙΟ ΤΩΝ ΕΤΑΙΡΩΝ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΣ ΤΟΥΣ ΕΤΑΙΡΟΥΣ: 173 — ΕΠΕΤΕΙΟΙ: Μία σημαντική επέτειος για τη μυκηναϊκή αρχαιολογία 174-177, Χρήστος Τσουντας. Ένας ήρωας της αρχαιολογικής έρευνας, υπό Σέμνης Καρούζου, 178-183, 1913-1993, 80 χρόνια 184-185 — ΕΡΓΑ ΚΑΙ ΗΜΕΡΑΙ: Τò 'Αρχεῖο τῶν Μνημείων τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Ἀττικῆς 186-187 — ΑΓΓΕΛΙΑΙ: Ἀρχεῖο Στεφάνου Ἀθανασίου Κουμανούδη 188-193, Ὁ ἐσωτερικὸς Κουμανούδης 193 — ΠΕΝΘΗ: Νικόλαος Β. Τωμαδάκης 194 — ΑΠΟ ΤΟΝ ΚΟΣΜΟ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ: Ἀναμνηστικὰ χαράγματα 195-196 — Ἐμεῖς καὶ τὰ ἀρχαῖα 197, Ὁ λαὸς καὶ τὰ ἀρχαῖα, ὑπὸ Γιάννη Μηλιάδη, 198-201, Ἡ πλημμύρα τῆς Βραυρῶνος 202 — ΑΝΑΔΗΜΟΣΙΕΥΣΕΙΣ: Χρήστου Καρούζου, Τὰ ταξίδια καὶ οἱ ἀρχαῖοι 203-208 — ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΣΕ ΑΝΑΓΝΩΣΜΑΤΑ: Οἱ Νεοέλληνες πολεμιστὲς 209-211 — Πίνακας περιεχομένων τοῦ ἕκτου τόμου τοῦ Μέντορος 212.

Ὁ Μέντωρ, Ἐνημερωτικὸ Δελτίο τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας, ἐκδίδεται τὸν Ἀπρίλιο, Ἰούνιο, Ὀκτώβριο καὶ Δεκέμβριο κάθε ἔτους με τὴν ἐπιμέλεια τοῦ Γενικοῦ Γραμματέως.

*Υπεύθυνος ἐκδόσης: Ἀντώνιος Χριστοδούλου
Ἐπιμέλεια κειμένων: Κλειὴ Δάκαρη*

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία, Πανεπιστημίου 22, 106 72 Ἀθήνα, Fax (01) 3644 996

ISSN 1105-7181

Ο ΜΕΝΤΩΡ

ΕΝΗΜΕΡΩΤΙΚΟ ΔΕΛΤΙΟ ΤΩΝ ΕΤΑΙΡΩΝ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΤΕΥΧΟΣ 28

ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 1993

Πρὸς τοὺς ἐταίρους

Τὸ τεῦχος τοῦτο εἶναι ἀφιερωμένο στὸν Χρῆστο Τσουντα. Φέτος συμπληρώθηκαν 100 χρόνια ἀπὸ τὴν ἔκδοση τοῦ βιβλίου του Μυκῆναι καὶ Μυκηναῖος πολιτισμός, τὴν πρώτη συνθετικὴ παρουσίαση μιᾶς ἀπώτερης περιόδου τῆς ἱστορίας μας ποὺ ἔμελλε νὰ ἀποτελέσει ἰδιαίτερο κλάδο τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιολογίας. Γιὰ τὴ σημασία τοῦ βιβλίου ὑπάρχει διεξοδικὴ ἀνάλυση στὶς σελίδες ποὺ ἀκολουθοῦν.

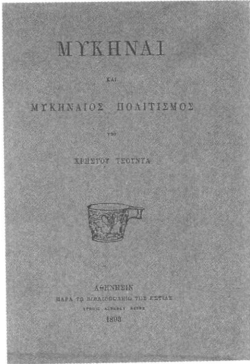
Ὁ Χρῆστος Τσουντας ὑπῆρξε μεγάλη ἐπιστημονικὴ μορφή, διδάσκαλος γενεῶν Ἑλλήνων ἀρχαιολόγων. Ἦδη ἔχουν περάσει 51 χρόνια ἀπὸ τὸν θάνατό του καὶ ἡ παρουσία του στὴν ἐπιστήμη εἶναι ἔντονη, γιατί, παρὰ τὴν πρόοδο τῆς ἔρευνας καὶ τὴν αὐξηση τῆς νεώτερης βιβλιογραφίας ποὺ ἔχει πάρει τὴ μορφή χειμάρρου, οἱ μελέτες του σὲ περιοδικὰ καὶ βιβλία ἐξακολουθοῦν νὰ ἀποτελοῦν σταθερὰ στοιχεῖα γνώσης καὶ ἐρμηνείας τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ κόσμου.

Τὴ χρονιὰ αὐτὴ γιορτάζουμε τὰ 80 χρόνια ἀπὸ τοὺς Βαλκανικούς. Ἐνα ἐπίγραμμα τοῦ Wilamowitz μᾶς θυμίζει τὴν ἀνάκτηση τῆς Ἡπείρου ἔπειτα ἀπὸ τίς νίκες στὸ Μπιζάνι.

B.X.Π.

ΕΠΕΤΕΙΟΙ

ΜΙΑ ΣΗΜΑΝΤΙΚΗ ΕΠΕΤΕΙΟΣ ΓΙΑ ΤΗ ΜΥΚΗΝΑΪΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ

Τò έτος 1993 συμπληρώθηκαν έκατό χρόνια από την έκδοση του πρώτου συνθετικού έργου για τόν Μυκηναϊκό πολιτισμό. Πρόκειται βεβαίως για τò βιβλίο του θεμελιωτή τής ελληνικής προϊστορικής αρχαιολογίας Χρήστου Τσουντα, *Μυκῆναι και Μυκηναϊός πολιτισμός* (Άθήναι 1893) (Βιβλιοπωλείον τής Έστίας). Πολύ σύντομα τò βιβλίο άναγνωρίστηκε ως ή θεμελιώδης για τήν έποχή του μελέτη τής Ήρωϊκής έποχῆς τής Έλλάδας και μεταφράστηκε στα άγγλικά από τόν J. Irving Manatt. Ή νέα έκδοση με τίτλο *The Mycenaean Age. A Study of the Monuments and Culture of Pre-Homeric Greece* (Boston 1897) πλουτίστηκε με έκτεταμένη εισαγωγή του Wilhelm Dörpfeld και όρισμένες προσθήκες του J. Irving Manatt. Ώστόσο, σέ γενικές γραμμές, έπρόκειτο για πιστή άναπαραγωγή του έργου του Τσουντα, πού ό Manatt έγκωμιάζει με ένθουσιασμό στόν πρόλόγο του. Τò βιβλίο, με τόν ίδιο τίτλο, έπανεκδόθηκε για τρίτη φορά λίγα χρόνια άργότερα (London 1903).

Όταν ό Τσουντας έγραψε τò βιβλίο του ήταν άκόμη νεαρός έρευνητής, μόλις 36 έτών. Ώστόσο, τò βιβλίο θεωρείται σήμερα κλασικό, έπειδή εκείνη τήν έποχή, πού ή έρευνα για τήν ελληνική προϊστορία βρισκόταν άκόμη στα σπάργανα, διέγραψε μία θαυμαστά σαφή και αυθεντική εικόνα του Μυκηναϊκού πολιτισμού. Τò έργο αυτό του Τσουντα, πού ουσιαστικά αποτέλεσε τήν πρώτη ιστορία του μυκηναϊκού κόσμου, ύπῆρξε σέ μεγάλο βαθμό αποτέλεσμα τών έρευνών του στις Μυκῆνες. Ό Τσουντας ήταν ό διάδοχος του Σλήμαν στις Μυκῆνες και άρχισε τις συστηματικές και καρποφόρες άνασκαφές του στη Μητρόπολη του Μυκηναϊκού πολιτισμού τò 1886, δέκα χρόνια ύστερα από τις συνταρακτικές αποκαλύψεις του Γερμανού προκατόχου του. Ήταν νεώτατος, 29 έτών, όταν ή Άρχαιολογική Έταιρεία του έμπιστεύθηκε τή συνέχιση τής άνασκαφῆς τών Μυκηνών. Άφιέρωσε στήν έρευνα τής κυκλώπειας Άκρόπολης και τής γύρω περιοχῆς δέκα έπτά χρόνια τής ζωῆς του (1886-1903). Έργάστηκε άκούραστα και άθόρυβα, με προσοχή, έπιμονή, μεθοδικότητα, έπιστημονικό ένδιαφέρον άτελείωτο και θαυμαστή παρατηρητικότητα. Ή άνασκαφή του στις Μυκῆνες θεωρείται από τις μεγαλύτερες και σημαντικότερες άνασκαφές του ελληνικού χώρου. Οί κυριότερες άνακαλύψεις του ήταν τò άνάκτορο και πολλά από τὰ κτήρια τής Άκρόπολης, μερικοί από τούς θολωτούς τάφους και τὰ άπέραντα νεκροταφεία με τούς θαλαμωτούς τάφους στους γύρω λόφους.

Ὁ Τσουντας ἀποσύρθηκε ἀπὸ τὶς Μυκῆνες τὸ 1903 παραχωρώντας τὴ θέση του στὴν ἄλλη μεγάλη μορφή τῆς μυκηναϊκῆς ἀρχαιολογίας, τὸν Βρεταννὸ A.J.B. Wace, ὁ ὁποῖος ἄρχισε τὶς ἔρευνές του στὶς Μυκῆνες τὸ 1919 καὶ τὶς συνέχισε μὲ διακοπὲς ἕως τὸ 1957. Ὁ Wace, σὲ συνεργασία μὲ τὸν Ἀμερικανὸ ἀρχαιολόγο C. Blegen, συνέχισε τὸ ἔργο τοῦ Τσουντα γιὰ τὴ μελέτη τῆς μορφῆς τοῦ Μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο, ἀκολουθώντας πολλὰ ἀπὸ τὶς θεωρίες τοῦ Ἑλληνα ἀρχαιολόγου.

Τὸ ἐκπληκτικὸ ὡς σύνθεση καὶ ὕφος πρῶτο μεγάλο ἔργο τοῦ Τσουντα εἶχε σχεδιαστεῖ ἀρχικά, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ ἴδιος στὸν πρόλογο τοῦ βιβλίου, ὡς μέρος ἐνὸς γενικότερου ἔργου μὲ τὶς κυριότερες πόλεις καὶ τὰ ἱερά τῆς Ἑλλάδας. Ἐπρόκειτο δηλαδὴ γιὰ τὴν παρουσίαση τῶν μνημείων τῶν Μυκηνῶν, μὲ τὴν προσθήκη καὶ τῶν νεώτερον ἀνασκαφῶν τοῦ Τσουντα. Ἀντὶ γι' αὐτὸ ὅμως, ὅπως γράφει ὁ Τσουντας, ἀποφασίστηκε τελικὰ νὰ δοθεῖ «ἐκτενεστέρα παράστασις τοῦ μυκηναίου πολιτισμοῦ». Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ καὶ χάρις στὶς συνθετικὲς ἰκανότητες καὶ τὸν καθολικὸ νοῦ τοῦ μεγάλου ἐρευνητῆ, τὸ βιβλίον, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ γλαφυρὴ περιγραφή τῶν μνημείων τῶν Μυκηνῶν, ἀλλὰ καὶ ἄλλων μυκηναϊκῶν κέντρων, ἔδωσε γιὰ πρώτη φορὰ τὴ γενικὴ εἰκόνα τοῦ νέου πολιτισμοῦ καὶ συστηματοποίησε τὰ θολὰ καὶ ἀβέβαια συμπεράσματα τῶν ἐρευνῶν τοῦ Σλήμαν, προσθέτοντας καὶ ὅ,τι εἶχε φέρει ἐν τῷ μεταξὺ στὸ φῶς ἡ ἔρευνα στὰ λίγα χρόνια ποὺ μεσολάβησαν ἕως τὴν ἔκδοσιν τοῦ βιβλίου.

Ὅταν ὁ Τσουντας ἔγραψε τὶς «Μυκῆνες» ἡ ἱστορία τῆς ἔρευνας γιὰ τὶς μυκηναϊκὲς ἀρχαιότητες δὲν ξεπερνοῦσε τὰ εἴκοσι πέντε χρόνια καὶ οἱ χῶροι ποὺ εἶχαν ἀνασκαφεῖ ἦταν λίγοι σὲ σύγκριση μὲ τὶς κατοπινὲς ἐποχές. Βεβαίως ὅλα ἄρχισαν μὲ τὴν ἀποκάλυψη τῶν βασιλικῶν τάφων τῶν Μυκηνῶν ἀπὸ τὸν Σλήμαν (1876). Ὡστόσο, δέκα περίπου χρόνια νωρίτερα εἶχαν ἀνασκαφεῖ ἀπὸ τὸν Biliotti οἱ 40 περίπου τάφοι τῆς Ἰαλυσσοῦ (1868-1871), τῶν ὁποίων τὰ πολυάριθμα ἀγγεῖα ἀναγνωρίστηκαν ὡς δημιουργήματα τοῦ ἴδιου πολιτισμοῦ, ποὺ ἀνακάλυψε ὁ Σλήμαν στὶς Μυκῆνες. Ἀκολούθησαν οἱ ἔρευνες τοῦ Σταματάκη στὶς Μυκῆνες καὶ στὰ Σπάτα (1876-1877), καθὼς καὶ στὸ Ἑραῖο τοῦ Ἄργους, ὅπου καθαρίστηκε ὁ ἐκεῖ θολωτὸς τάφος (1878), ἐνῶ λίγο ἀργότερα (1879) ἀποκαλύφθηκε ἀπὸ τὸν Lolling ὁ θολωτὸς τάφος στὸ Μενίδι καὶ σχεδὸν ταυτόχρονα ἐρευνηθήκαν ἀπὸ τὸν Στάη οἱ θαλαμῶτοι τάφοι τῆς Ναυπλίας. Στὴ συνέχεια οἱ ἔρευνες τοῦ Σλήμαν στὸν Βοιωτικὸ Ὅρχομενὸ ἀποκάλυψαν τὸ «Θησαυρὸ τοῦ Μινύου» (1880-1881), ἐνῶ ὁ ἴδιος μαζί μὲ τὸν Dörpfeld ἔφεραν ἀργότερα στὸ φῶς τὸ ἀνάκτορον στὴν Ἀκρόπολιν τῆς Τίρυνθας (1884-1885). Τὸ 1886 ἀρχίζουν οἱ ἔρευνες τοῦ Τσουντα στὶς Μυκῆνες καὶ τὸν ἴδιον χρόνον

ἀποκαλύπτεται ὁ θολωτὸς τάφος στὸ Διμήνι τοῦ Βόλου. Τὸ 1888 ὁ Τσουντας, παράλληλα με τὶς συνεχιζόμενες ἔρευνές του στὶς Μυκῆνες, ἀνασκάπτει τὸν θολωτὸ τάφο τοῦ Βαφειοῦ, ἀπὸ τὸν ὁποῖο προήλθαν, ἐκτὸς τῶν ἄλλων λαμπρῶν κτερισμάτων, τὰ δύο περίφημα χρυσὰ ποτήρια με τὶς ἔκτυπες παραστάσεις σύλληψης ταύρων. Τὴν ἴδια ἐποχὴ ἀνασκάπτονται ἀπὸ τὸν Στᾶη οἱ θαλαμωτοὶ τάφοι στὴν Παλαιὰ Ἐπίδαυρο καὶ ἕνας θολωτὸς τάφος στὸν Θορικό. Τέλος, ὁ Τσουντας πάλι, ἀποκαλύπτει στὸν Κάμπο τῆς Μεσσηνιακῆς Μάνης ἕναν ἀκόμη θολωτὸ τάφο (1891). Ἐν τῷ μεταξύ, ἔχουν ἀρχίσει ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία οἱ μεγάλες ἀνασκαφές τῆς Ἀκρόπολης τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Ἐλευσίνας, στὰ εὐρήματα τῶν ὁποίων περιλαμβάνονται καὶ ἀρκετὰ μυκηναϊκά. Ἐπὶ πλέον ἀπὸ περισυλλογές καὶ λαθραῖες ἀνασκαφές συγκεντρώνονται καὶ ἄλλες μυκηναϊκὲς ἀρχαιότητες.

Ὁ Τσουντας ἦταν ὁ πρῶτος ποὺ συνειδητοποίησε τὴν ὁλοένα αὐξανόμενη συσσώρευση τοῦ ὕλικου τῆς Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς ἀπὸ διάφορες θέσεις τοῦ Αἰγαίου, ποὺ παρέπεμπε σὲ ἕνα μεγάλο πολιτισμό. Ἔτσι ἀνέλαβε τὴν ἀνασύνθεση τῆς ἱστορίας τοῦ νέου αὐτοῦ πολιτισμοῦ με τὸ πρωτοποριακὸ ἔργο του, κάνοντας χρῆση τῶν εὐρημάτων ὄλων τῶν παραπάνω ἐρευνῶν. Τὸ βιβλίο του γιὰ τὸν Μυκηναϊκὸ πολιτισμὸ διαρθρώνεται σὲ ἕννεα μέρη. Ὑστερα ἀπὸ μία μεστή εἰσαγωγή, ὅπου ἐκτίθεται ἡ ἔως τὴν ἐποχὴ τοῦ Τσουντα ἱστορία τῆς ἔρευνας τῶν μυκηναϊκῶν μνημείων, προτάσσεται τὸ κεφάλαιο με τὴν περιγραφή τῆς Ἀκρόπολης τῶν Μυκηνῶν καὶ με ἀναφορὲς στὴ γειτονικὴ Τίρυνθα. Τὸ ἐπόμενο κεφάλαιο περιγράφει τὰ ἀνάκτορα τῶν Μυκηνῶν καὶ τῆς Τίρυνθας καὶ ἄλλες οἰκίες τῶν δύο αὐτῶν Ἀκροπόλεων, ποὺ ὁ Τσουντας ἀποκαλεῖ οἰκίες «ἰδιωτῶν». Τὸ ἴδιο κεφάλαιο περιέχει ἐπίσης εὐστοχες παρατηρήσεις ὡς πρὸς τὸν τρόπο τῆς ζωῆς τῶν Μυκηναίων. Τὸ κεφάλαιο ποὺ ἀκολουθεῖ εἶναι ἀφιερωμένο στὴν ἐνδυμασία, τὰ κοσμήματα καὶ τὸν ὄπλισμὸ τῶν Μυκηναίων, γνωστὰ ἀπὸ τὰ εὐρήματα καὶ τὴν εἰκονογραφία. Στὸ ἐπόμενο κεφάλαιο ὁ Τσουντας ἀσχολεῖται με τὶς ταφές στὶς Μυκῆνες καὶ σὲ ἄλλες θέσεις, περιγράφοντας τὰ εἶδη τῶν τάφων καὶ σκιαγραφώντας τὰ ταφικὰ ἔθιμα κατὰ τὴ Μυκηναϊκὴ ἐποχὴ, σύμφωνα με τὶς παρατηρήσεις του στοὺς πολυάριθμους τάφους, ποὺ εἶχε ἤδη ἐρευνήσει. Τὰ τρία τελευταῖα κεφάλαια τοῦ βιβλίου (Θρησκεία, Τέχνη-Χρονολογία, Μυκηναῖο λαοὶ) καὶ ὁ Ἐπίλογος ἀναφέρονται γενικὰ στὸν Μυκηναϊκὸ πολιτισμὸ καὶ ἐκθέτουν με σαφήνεια τὶς φωτεινὲς ἀπόψεις τοῦ Τσουντα, πολλὲς ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἐπιβεβαιώθηκαν ἀπὸ τὴ νεώτερη ἔρευνα.

Ὁ Τσουντας με τὶς ἔρευνές του στὶς Μυκῆνες καὶ τὸ βιβλίο του γιὰ τὸν Μυκηναϊκὸ πολιτισμὸ ἔδωσε ἐπιστημονικὴ ὑπόσταση στὶς ἀποκαλύψεις τοῦ Σλῆμαν καὶ μᾶς χάρισε μία λαμπρὴ εἰκόνα

του μεγάλου πολιτισμοῦ τῆς Ἑπειρωτικῆς Ἑλλάδας κατὰ τὴν Προομηρικὴ ἐποχὴ. Τὸ σημαντικότερο ὅμως εἶναι ὅτι πρῶτος ἐκεῖνος ἐπεσήμανε ὅτι ὁ πολιτισμὸς αὐτὸς ἦταν ἐλληνικὸς. Σήμερα ὅλοι γνωρίζουμε ὅτι καὶ ἡ γνώμη του αὐτὴ ἦταν σωστὴ.

Στὴν εἰσαγωγὴ τοῦ βιβλίου του ὁ Τσουντας, ἐκθέτοντας τὶς «ἀπροσδόκητες ἀποκαλύψεις» τῶν μυκηναϊκῶν μνημείων καὶ ἐκφράζοντας σθεναρὰ τὴν πίστη του γιὰ τὴν ἐλληνικότητα τοῦ Μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ, γράφει: «εἰς τὸ βιβλίον τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ, ἐκεῖ ὅπου πρότερον περιίπταντο ἐν νεφέλαις ποιητικῆς φαντασίας σκιαὶ μυθικαί, προσετέθη κεφάλαιον ὀλόκληρον ἀληθοῦς ἱστορίας, κεφάλαιον ἐν τῷ ὁποίῳ ἐλλείπουσι μὲν ἀκόμη σχεδὸν ἐντελῶς τὰ ὀνόματα, ἀντ' αὐτῶν ὅμως πλημμυροῦσι τὰ πράγματα».

Ἐφέτος συμπληρώθηκαν ἑκατὸ χρόνια ἀπὸ τὴν πρώτη ἔκδοση τοῦ βιβλίου τοῦ Τσουντα. Οἱ ἄξιοι διάδοχοί του —Ἕλληνες καὶ ξένοι ἐρευνητές— συνεχίζοντας τὸ ἔργο του ἔφεραν στὸ φῶς καὶ ἄλλα ἀναρίθμητα εὐρήματα, πὺ φώτισαν ἀκόμη περισσότερο τὴν ἱστορία τοῦ Μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ. Ἀλλὰ ἐκτὸς ἀπὸ τὰ «πράγματα», σήμερα γνωρίζουμε καὶ τὰ «ὀνόματα» τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, χάρη στὸν ἄλλο μεγάλο πρωτοπόρο, τὸν Βρεταννὸ ἀρχιτέκτονα Michael Ventris, πὺ ἀποκρυπτογράφησε τὸ 1952 τὴ Γραμμικὴ Β γραφὴ, τὴ γραφὴ τῶν Μυκηναίων, πὺ ὑπῆρξε ἡ πρώτη μορφὴ τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας. Ἀξίζει, πάντως, νὰ σημειωθεῖ ὅτι, παρὰ τὴν πληθώρα τῶν εὐρημάτων καὶ τὴν πρόοδο τῆς ἔρευνας, πὺ σημειώθηκαν μετὰ τὸ θεμελιῶδες ἔργο τοῦ Τσουντα, πέρασαν πάνω ἀπὸ πενήντα χρόνια γιὰ νὰ ἐμφανιστοῦν νέες, ἀνάλογες μὲ τὴν ἐποχὴ τους, συνθέσεις τοῦ Μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ.

Μετὰ τὸ μεγάλο ἔργο του στὶς Μυκῆνες, ὁ Τσουντας, ὄριμος πλέον, στρέφεται στὶς Κυκλάδες καὶ μὲ τὶς ἀνασκαφές του καὶ τὶς ὑποδειγματικὲς δημοσιεύσεις του θεμελιώνει τὸν ἄγνωστο ἕως τότε Κυκλαδικὸ πολιτισμὸ. Ἀργότερα, στὶς ἀρχές τοῦ αἰῶνα μας, ἄρχισε τὶς μεγάλες ἀνασκαφές του στὴ Θεσσαλία, πὺ ἔφεραν στὸ φῶς τὸν Νεολιθικὸ πολιτισμὸ καὶ ἀνοῖξαν νέους ὀρίζοντες στὴ μελέτῃ τῆς ἐλληνικῆς προϊστορίας. Ἐτσι, ὅπως γράφει ἕνας ἀκόμη μεγάλος ἀνασκαφέας τῶν Μυκηνῶν, ὁ Γεώργιος Μυλωνᾶς, «ἡ συμβολὴ τοῦ Τσουντα εἰς τὴν προϊστορικὴν ἔρευναν εἶναι τόσον σπουδαία καὶ τόσον θεμελιώδης, ὥστε δικαίως ὁ σεπτὸς διδάσκαλος θεωρεῖται ὡς εἷς ἐκ τῶν σπουδαιότερων ἰδρυτῶν καὶ πρωτεργατῶν τοῦ νεωτέρου τούτου κλάδου τῆς Ἑλληνικῆς ἐπιστήμης».

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

ΧΡΗΣΤΟΣ ΤΣΟΥΝΤΑΣ

ΕΝΑΣ ΗΡΩΑΣ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

ΤΗΣ ΣΕΜΝΗΣ ΚΑΡΟΥΖΟΥ

Ο ΧΡΟΝΟΣ φτάνει στο τέλος του, χωρίς ή αδιάκοπη έναλλαγή των περιστατικών να επιτρέψει μια πανηγυρική αναδρομή στα σαράντα χρόνια από το θάνατο του Χρήστου Τσουντα και στο επισημονικό του έργο. "Αν έλειπε μάλιστα ένα ἄρθρο του Μανώλη 'Ανδρόνικου στο «Βῆμα», ή επέτειος αυτή θα περνούσε απαρατήρητη.

'Εχοντας ό Μ. 'Ανδρόνικος τό προνόμιο να είναι πολύ νεώτερος από την υπογραφόμενη, δέν είχεν ώστόσο και την καλοτυχία να γνωρίση και σάν ζωντανό δάσκαλο τόν Χρήστο Τσουντα.

Τί να θυμήση κανείς πρώτα σ' αυτόν τόν σπάνιο τύπο ανθρώπου, με τή σεμνή παρουσία, με τή σιγανή φωνή, μ' εκείνη τήν άξέχαστη, τήν έρευνητική γλαυκή ματιά; Πώς άλλοιώς να χαρακτηρίση τό έργο του παρά σάν θεμελιακό, γιγαντικό και θαυμάσιο;

Πρέπει να είχαν ιδρύσει λαμπρά σχολεία οι έλληνικές παροικίες στην 'Ανατολική Ρωμυλία, άλλοιώς δέν εξηγείται μόνο με τις σπουδές στο έξωτερικό και με τή δική του μελέτη ή παιδεία του εκείνη ή σπάνια, ό πλοῦτος στή γνώση του άρχαίου κόσμου. Γεννημένος όχι στή Στενήμαχο, όπως συχνά γράφεται, αλλά στή Φιλιπούπολη — με βεβαιώνει ό φίλος καθηγητής Γεώργιος Μπακαλάκης — έζησε στή Στενήμαχο, στα εκεί σχολεία διαμορφώθηκε, έπειτα στην 'Αθήνα και στή Γερμανία. Χριστόπουλος ήταν τό βαπτιστικό του όνομα. "Εφορος τῆς 'Αρχαιολογικής 'Εταιρείας από τό 1882, άμέσως κατόπι κρατικός, έδειξε τήν κλίση του στην κλασική τέχνη με τή δημοσίευση μερικών άγγείων από διάφορους τόπους τῆς 'Ελλάδας. (Ξεχνιέται από τους βιογράφους του ή σημαντική τούτη πρώτη έπαφή του με τὰ κλασικά μνημεία.) 'Απαλλαγμένος έως τὰ τέλη τῆς ζωῆς του από τή μονομέρεια του προϊστορικού άρχαιολόγου — τή, μοιραία ἴσως, πληγήν αυτή τῆς σημερινῆς τεχνοκρατικῆς έρευνας — ανάλαβε τήν άνασκαφή των Μυκηνών. 'Εκεί έζησε και εργάστηκε άρκετά χρόνια, είχε εύρήματα σημαντικά, έσκαψε και πολλές δεκάδες τάφων θαλαμοειδών. 'Αμέσως έδημοσίευε τὰ πορίσματά του στην «'Αρχαιολογικήν 'Εφημερίδα», σέ ἄρθρα που έως σήμερα τὰ συμβουλευονται οι ειδικοί και όχι μόνο αυτοί. "Εκδηλη είναι στις πρώιμες αυτές μελέτες του ή διαύγεια του μυαλου του, ή κριτική, αλλά και ή συνθετική ικανότητα που έβιάδιζε από τή λεπτομέρεια στο σύνολο.

Ποιά έκπληξη όμως πρέπει να στάθηκε τότε τό γενικό βιβλίο του, που μένει πάντα μιá απόλαυση για τόν αναγνώστη! 'Εκεί έπρόβαλε ό Τσουντας όχι μόνο σάν μεγάλος σοφός, αλλά και σάν γεννημένος συγγραφέας. Συνδυάζοντας τὰ μνημεία με τὰ κείμενα, ιδιαίτερα με τή μαρτυρία των έπων, πού, δεινός όμηριστής, τόσο τέλεια τὰ κατείχε, χρησιμοποιώντας και όλη τή γνωστή ξένη βιβλιογραφία, κα-

τώρθωσε νὰ φτάση σὲ μιὰ πρωτόφαντη σύνθεση, σὲ μιὰ πολύμορφη, ζωντανή εἰκόνα: «Μυκῆναι καὶ Μυκηναῖος πολιτισμός. Ἀθήνησιν, παρὰ τῶ βιβλιοπωλείῳ τῆς Ἑστίας 1893».

Ἡ ἔλλειψη χώρου μᾶς ἐμποδίζει ν' ἀναφερθοῦμε οὔτε κἂν στοὺς τίτλους τῶν κεφαλαίων τοῦ βιβλίου του. Πραγματεύοταν ὅλα τὰ προβλήματα, ὅσα εἶχαν προκύψει ἀπὸ τὶς παλαιότερες ἀνασκαφές τοῦ Σλίμαν (1874) καὶ ἀπὸ τὶς δικές του. Δὲν εἶναι ἀνεξήγητο πὼς κριτικὸ ἐπιστημονικὸ πνεῦμα ὁ Τσουντας ἔκρινε καὶ ἀποδοκίμαζε, εὐγενικὰ βέβαια, μερικὲς ἀστήριχτες θεωρίες τοῦ ὄνειροπαρμένου βόρειου. Πολλὰ ἐξ ἄλλου βιαστικὰ συμπεράσματα τὰ εἶχε κιόλας ἐπικρίνει σὲ ἀναφορές του ἑνας ἀφοσιωμένος, ἄξιος Ἐφορος, ποὺ πρόωρα χάθηκε, ὁ Π. Σταματάκης. Ἐπαινετικὰ τὸν ἀναφέρει ὁ Τσουντας στὸ βιβλίο του γιὰ τὴ φρόνησή του καὶ ἐπιδοκιμάζει τὶς συστάσεις του πρὸς τὸν Σλίμαν γιὰ προσεχτικότερη χρῆση τῶν εὐρημάτων του. Διόχρητη εἶναι στὸ γλαφυρότατο ἐκεῖνο βιβλίο, ἀνάμεσα σ' ἄλλα καὶ ἡ ποιητικὴ διάθεση ποὺ ἐθέρμανε τὸ συγγραφέα γιὰ τὸν πανάρχαιο ἐκεῖνο πολιτισμό. Εἶναι δεμένη καὶ μὲ τὴν ἔκφρασή του τὴν προσωπικὴ, τὴ διατυπωμένη στὴν καθαρῆουσα ἐκεῖνη ποὺ τὴν ἀνάδειξε ὁ Τσουντας ὅσο κανένας ἴσως ἄλλος τῆς ἐποχῆς του. (Εἴμαστε μακριὰ ἀκόμη τότε ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς στείρας καπηλείας...)

Μιλώντας στον επίλογο τοῦ βιβλίου γιὰ τὸ τέλος τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ δίνει ἓνα ὑπόδειγμα ἐλεγειακῆς διατύπωσης φωτισμένης ὁμως μὲ κάποιαν ἐλπίδα, γιὰ νὰ τελειώσῃ μὲ τοῦτα τὰ λόγια: «...οὕτω καὶ ἐν τῇ ἑλληνικῇ ἱστορίᾳ· φυλαί τινες ἐπὶ πολὺ ἀκμάσασαι ἠφάνισθησαν ἐπὶ τέλους, ἀνέστησαν ὁμως ἄλλαι οὐχ' ἤττον ἀκμαῖαι, διότι

οἱ ἠπερ φύλλων γενεή, τοίη δὲ καὶ ἀνδρῶν
 φύλλα τὰ μὲν τ' ἀνεμος χαμάδις χέει, ἄλλα δὲ θ' ὕλη
 τηλεθώσα φύει, ἔαρος δ' ἐπιγίγνεται ὥρη·
 ὡς ἀνδρῶν γενεή ἢ μὲν φύει, ἢ δ' ἀπολήγει.

ἽΟμορφα ἐπρόσεξε ὁ Κ. Κουρουγιώτης πού ἔδωσε, ὅπως ὁ Κ. Ρωμαῖος σὲ μιὰ νεκρολογία του —θερμοὶ νεώτεροὶ φίλοι καὶ θαυμαστὲς τοῦ Τσουντα στάθηκαν καὶ οἱ δύο—, τῆ σχέσῃ του μὲ τὸν ἀρχαῖον ἐκεῖνο κόσμος: «Μόνος μέσα εἰς τὰ ἐρείπια τῶν κατοικιῶν καὶ τῶν ἀνθρώπων, τῶν ζωντανῶν καὶ τῶν νεκρῶν, τοῦ κόσμου ἐκείνου, μὲ τὰ ἀπομεινάρια τῆς ζωῆς καὶ τῶν ἔργων τῶν χειρῶν των, ἔχων γύρω του τὴν ἰδίαν φύσιν καὶ ἀναπνέων τὸν ἴδιον ἀέρα πού ἀνέπνεαν καὶ ἐκεῖνοι μετεφέρετο διὰ τῆς ζωηρᾶς του φαντασίας εἰς τὸν κόσμον των».

Λίγα χρόνια πρὶν φανῇ τὸ βιβλίον ἐκεῖνο ἡ ἑλληνικὴ γῆ, γενναϊόδωρη, κάποτε ἀκόμη καὶ σὲ ἀνάξιους, εἶχε χαρίσει στὸν Τσουντα μερικὰ ἀπὸ τὰ πιὸ ἀκριβὰ δῶρα της. Ἐρευνώντας στὴ Λακωνία στὸ βασίλειον τοῦ Μενελάου βρῆκε μέσα στὸν τάφο τοῦ Βαφειοῦ ἀνάμεσα σ' ἓνα θησαυρὸ ἀπὸ δαχτυλίδια, σφραγιδόλιθους κ.ἄ., τὰ κοσμοξάκουστα δύο χρυσὰ κύπελλα μὲ ἐξώγλυφες παραστάσεις —ἔργα χωρὶς ἄλλο, πιστεύεται σήμερα, τορευτῶν ἀπὸ τὴν Κρήτη. Ὅταν, πολλὰς δεκαετίες ἀργότερα, σ' ἓνα μάθημά του στὸ Μουσεῖο ἓνας φοιτητῆς τὸν ἐρώτησε ἂν τὰ κύπελλα εἶχαν πυθμένα ἀπάντησε χαμογελώντας: «Ὅταν βρέθηκαν ἦπια κρασί ἀπ' αὐτά». Εἶναι ἐνδεικτικὸ καὶ τοῦτο, πὼς μέσα στὴ μυσταγωγία ἐκείνη, πού ἦταν γιὰ μᾶς τὰ μαθήματά του στὸ Μουσεῖο, ἔπαιρνε κάποτε ἀφορμὴ ὁ μετρημένος δάσκαλος γιὰ νὰ κάνῃ χιουμοριστικὲς παρεμβολὲς σὲ ἄλλες περιπτώσεις καὶ νὰ ἀποκαλύπτῃ τὴν αἰσθαντικότητά του. Τοῦτο γινόταν ἰδιαιτέρα φανερὸ μπροστὰ στὶς ἐπιτάφιας στήλες τῆς Ἀττικῆς καὶ στὰ πιὸ ταπεινὰ ἀναθηματικὰ ἀνάγλυφα. Τὰ κύπελλα ὁμως ἐκεῖνα δὲν ἦταν σῶμα τῆς τυφλῆς τύχης. Τὸν τάφο τοῦ Βαφειοῦ τὸν εἶχε σκάψῃ ἓνα σχεδὸν αἰῶνα πρὶν ὁ Gropius, τὸ 1805, πρῶτος ὁμως ὁ Τσουντας μὲ τὴν εὐσυνειδησία καὶ μὲ τὴν διορατικότητά του εἶδε ὅτι ὤφειλε νὰ τὸν ἐρευνῆσῃ πληρέστερα. Τὴ γνώση του τῆς Λακωνίας τὴν μαρτυρεῖ καὶ ἡ ἀνασκαφὴ του στὸ λόφος τῆς Ἁγίας Κυριακῆς ἔξω ἀπὸ τὴ Σπάρτη, αὐτὸς ἐταύτισε ὀριστικὰ τὴ θέσῃ μὲ τὸ προδωρικὸ ἼΑμυκλαῖο. Κάποτε, στὴν κορυφὴ τοῦ Ταυγέτου πρόσεξε τὴν καμπάνα μιᾶς ἐκκλησιῆστας καὶ εἶδε, ὅτι εἶχε ἀποτελεσθῆ ἀπὸ τὴ γάστρα ἐνὸς ἀρχαίου λεβετιοῦ, σὰν ἐκεῖνα τὰ ἔξοχα τῆς Ὀλυμπίας. (Τὸ ἀναφέρει σὰν πληροφορία τοῦ Τσουντα ὁ Κ. Ρωμαῖος σ' ἓνα ἄρθρον του.)

Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο έγινε —τόν υποχρέωσαν να γίνη ὁ Νικ. Πολίτης καὶ ὁ Σπ. Λάμπρος ιδιαίτερα —τὸ 1901, ἀφοῦ εἶχε ἀνακαλύψει δύο ἄγνωστους πολιτισμούς στις Κυκλάδες καὶ στὴ Θεσσαλία. Ποιὸς μποροῦσε τότε νὰ μαντέψῃ ὅτι τὰ κυκλαδίτικα εἰδῶλια ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο, ὅτι ὁ λυράρης, ὁ αὐλητής, οἱ γυμνὲς θεὲς μὲ τὰ σταυρωμένα χέρια, οἱ Παναγίες αὐτὲς τοῦ Αἰγαίου, θὰ ἔρχονταν νὰ θερμάνουν τὴν «ἄθρη χειμωνιά» τῆς ψυχῆς τῶν σημερινῶν ἀνθρώπων, ὅτι μάλιστα θὰ ἐγίνονταν καὶ πρότυπα, πηγὲς ἐμπνεύσεων γιὰ τοὺς καλλιτέχνες ὄλου τοῦ τωρινοῦ κόσμου; Σὲ δύο τόμους τῆς «Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος» 1898 καὶ 1899 δημοσίεψε τότε τὰ πορίσματα τῶν ἀνασκαφῶν του στὰ κυκλαδίτικα νησιά. Ἐσκαψε πρῶτα τὸ 1894 στὴν Ἀμοργό: «ἐν Πάρῳ καὶ Ἀντιπάρῳ καὶ Δεσποτικῶ ἀνέσκαψα 190 περίπου τάφους». Περιγράφει μὲ λεπτομέρεια τὰ κεραμικὰ εὐρήματα, βεβαιώνει τὴ χρῆση τοῦ τροχοῦ, ἀσχολεῖται μὲ ἀκρίβεια ἀκόμη καὶ μὲ τὰ μικρότερα ἀντικείμενα.

Μόλις τὸ 1908 κυκλοφορεῖ τὸ μνημειακὸ ἔργο τοῦ Τσουντα «Αἱ προϊστορικαὶ Ἀκροπόλεις τοῦ Διμηνίου καὶ Σέσκλου», ἐπίσημη ἔκδοση αὐτῆ τῶν εὐρημάτων του στὶς δύο Θεσσαλικὲς Ἀκροπόλεις. Καὶ τὴ φορὰ τούτη ἓνας ὀλόκληρος κόσμος ἀνακαλύφθηκε ἀπὸ τὸν Τσουντα, ἡ νεολιθικὴ ἐποχὴ τῆς Θεσσαλίας. Ἐχουν περάσει 70 χρόνια ἀπὸ τότε καὶ ὅμως τὸ βιβλίον αὐτὸ μένει κλασσικόν, σ' αὐτὸ στηρίζονται ὅλοι οἱ τελευταῖοι μελετητές· οὔτε οἱ σπουδαιότατες ἔρευνες τοῦ Δημ. Θεοχάρη γιὰ τὴ νεολιθικὴ Θεσσαλία μπόρεσαν νὰ κλονίσουν τὰ κύρια πορίσματά του, ἀλλὰ μόνον νὰ τὰ συμπληρώσουν. Ὅπως στὰ «Κυκλαδικά» του, ἔτσι ἐδῶ ὁ Τσουντας ἀποφεύγει νὰ φτάσῃ σὲ θεωρίες πρὶν νὰ ἐξετάσῃ καὶ περιγράψῃ ἓνα πρὸς ἓνα τὰ εὐρήματά του. Καὶ στὸ ἔργο τοῦτο ἡ ἐπιστήμη εἶναι δεμένη μὲ τὴ διαύγεια τοῦ νοῦ, μὲ τὴ συγγραφικὴ δεξιότητά.

Ἀπότομα σταμάτησε ἀμέσως ὕστερα τὶς δημοσιεύσεις του ὁ Τσουντας γιὰ ν' ἀφιερωθῇ στὴν πανεπιστημιακὴ διδασκαλία. Σπάνια δάσκαλος ἐπιδόθηκε μὲ τέτοια ἐπιμονὴ στὸ χρέος τοῦτο, πού ἄλλοι διάδοχοί του τὸ θεώρησαν πάρεργο. Ἀντὶ νὰ μιλήσω ἀναλυτικὰ γιὰ τὸν τρόπο τῆς διδασκαλίας του στὰ βράδια ἐκεῖνα προτιμῶ νὰ ἐπαναλάβω μιὰ ζωντανὴ περιγραφή της ἀπὸ τὸν Κ. Ρωμαῖο στὴ νεκρολογία τοῦ Τσουντα (Θεσσαλονίκη, τύποις Κορηλίου Θεοδωρίδου 1936): «Μὲ τὴν οἰκείαν συστολὴν καὶ ἀπλότητα ἤρχιζε τὸ μάθημα. Βαθμηδὸν ἀνέβαιναν ἡ σιγανὴ φωνή του, ἡ γλῶσσα του ἔτρεχεν ἀκώλυτος, χωρὶς ἐμφάσεις ἢ οἰονδήποτε λυρισμόν, ἀλλ' ἐπάνω εἰς πλοῦτον νοημάτων μὲ σύνδεσιν ὑπολογισμένην καὶ στερεάν. Δὲν ἐβράδυνε διὰ τοῦτο νὰ διαχέεται εἰς τὴν αἴθουσαν ἡ γαλήνη καὶ ἡ πνευματικὴ θαλπωρή, διότι τὰ φωτεινὰ νοήματα καὶ πρὸ πάντων ἡ σύνθεσις των ἐγόητευε τοὺς ἀκροατάς».

Προσθέτω μόνον, ὅτι ὁ λυρισμὸς ὑπῆρχε, δαμασμένη ὅμως ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ μέθοδο μιὰ αἰσθαντικὴ ψυχὴ ἀποκαλυπτόταν στὰ σοβαρὰ καὶ ἀπέριττα λόγια του. Ἦξερε ὡστόσο ὁ Τσουντας ὅτι μιλοῦσε γιὰ τοὺς λίγους. Δὲν εἶχε σπουδαίαν ιδέα γιὰ τὸ μεγαλύτερο

πλήθος τῶν φοιτητῶν του — ἦταν λιγοστὲς οἱ φοιτήτριες τότε— καὶ δὲν ἐδίσταζε σὲ ἰδιωτικὲς ὁμιλίες νὰ ἐκφράζη τὴν πικρία του. Ξανοιγόταν τότε σ' αὐτοὺς τοὺς λίγους, μιλοῦσε γιὰ τοὺς δασκάλους του στὴ Γερμανία μνημονεύοντας ξεχωριστὰ τὸν Kirchhoff καὶ τὸν Ἐρρίκο Brunn, δὲν ἐδίσταζε ἀκόμη νὰ κρίνη μὲ εὐγενικὴ αὐστηρότητα τὴ μι-σαλλοδοξία τοῦ Γεωργίου Χατζηδάκη. Ἔχει ξεχαστῆ σήμερα ἡ θαρραλέα ὑπεράσπισή του τοῦ Ἄλέξ. Δελμούζου στὴν ἱστορικὴ δίκη τοῦ Ναυπλίου, ὅπου, πολέμιος τοῦ σκοταδισμοῦ, ἔσπευσε ὁ Τσουντας μαζὶ μὲ τὸν Νικόλαο Πολίτη καὶ τὸν νέο τότε παιδαγωγὸ Δημήτρη Γληνό. Περιορίζομαι ν' ἀναφέρω ἐδῶ, σὰν πιὸ διασκεδαστικὸ, τὸ τέλος τῆς κατάρθεσής του ἐκείνης:

«ΕΙΣΑΓΓΕΛΕΥΣ: Σᾶς παρακαλῶ, αὐτὴ ἡ γλῶσσα ἐδῶ τῆς ἐπιστολῆς αὐτῆς εἶναι δημοτικὴ ἢ μαλλιάρη; (Ἐναγιγνώσκει τὴν ἐπιστολὴν τοῦ Δελμούζου ἐκ τοῦ «Ἐργάτου».)

ΤΣΟΥΝΤΑΣ: Εἶναι δημοτικὴ.

ΕΙΣΑΓΓΕΛΕΥΣ: Ὁ Παλαιολόγος ὅταν λέγεται Παλιοκουβέντας τί εἶναι αὐτό;

ΤΣΟΥΝΤΑΣ: Αὐτὸ εἶναι ὕβρις ἐναντίον τοῦ Παλαιολόγου.

ΕΙΣΑΓΓΕΛΕΥΣ: Ἐὰν τὸ ἔγραφε κανεὶς τί θὰ ἦτο, δημοτικὸν ἢ μαλλιάρόν;

ΤΣΟΥΝΤΑΣ: Αὐτὸ θὰ ἦτο παραφροσύνη· δὲν ἐλέχθη ποτὲ τοιοῦτον τι».

Δημοκρατικὴ ψυχὴ ὁ Τσουντας, δὲν ἐδίστασε, παρ' ὅλη τὴν εὐγνωμοσύνη πρὸς τοὺς Γερμανοὺς δασκάλους του, νὰ ταχθῆ μαζὶ μὲ τὸν Νικ. Πολίτη καὶ τὸν Γεώργιο Σωτηριάδη στὴν κίνησιν τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου, στὸν πρῶτο παγκόσμιον πόλεμον, ἀντίθετα πρὸς μερικοὺς τίμιους, ἀλλὰ κοντόφθαλμους συναδέλφους του. Ἀργότερα, πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος τῆς ζωῆς του προχώρησε, ὁ σολίστας αὐτὸς τῆς καθαρῆς καὶ σὲ μιὰν ἔμπρακτον ὁμολογίαν πρὸς τὴ δημοτικὴ γλῶσσα: «Ἡ Αὐλίδα στὸ μῦθον τοῦ Τρωϊκοῦ πολέμου» δημοσιεύθηκε στὰ «Ἑλληνικά» τοῦ καθηγ. Σωκράτη Κουγέα.

Διαφορετικὸς τύπος ἦταν ὁ δεῦτερος καθηγητὴς τῆς Ἀρχαιολογίας καὶ μιὰ ἡγετικὴ μορφή τῆς ὑπηρεσίας, ὁ Παναγιώτης Καββαδίας. Αὐτὸς ἔλαμψε περισσότερο σὰν ὄργανωτὴς παρὰ σὰν ἐπιστήμονας, ἂν καὶ οὔτε στὸν τομέα αὐτὸν ἦταν ἕνας τυχαῖος. Χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι ἐνῶ ὁ Τσουντας ἄφησε μαθητὲς, ὁ Καββαδίας ἀπόκτησε κυρίως μιμητὲς. Κεῖνο ὅμως ποὺ τὸν ξεχώριζε ἀπὸ τοὺς ἐπιγόνους ἦταν ἡ δημιουργικότητά, καθὼς καὶ ἡ ἀκαταπόνητη ἐργατικότητά του. Δὲν τὸν ἀκολούθησαν οἱ μιμητὲς οὔτε στίς ἄλλες καλὲς ιδιότητές του. Γιατὶ ὁ βασικὰ μοναχικὸς, ἀγέλαστος αὐτὸς ἐπιστήμονας ἦταν ἕνας τύπος ἀσκητικὸς, διαχειριζόμενος μὲ τίμια φειδῶ τὸ δημόσιο χρήμα καὶ δὲν σπαταλοῦσε τὸν πολῦτιμον καιρὸ του, ὅπως ἔκαναν ἐκεῖνοι, σὲ κοινωνικὲς παρουσίες, πολὺ λιγώτερον σὲ ἐπιδείξεις νεο-πλουτικῆς. Ἦταν χωρὶς ἄλλο πολυπράγμων, ἀλλὰ καὶ ἕνας σοβαρὸς πραγματοποιεῖς. Μᾶς ἐχάρισε τὸ θέατρο τῆς Ἐπιδαύρου, τὴ Θόλο καὶ τὰ ἄλλα κτίρια τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ, καὶ καθὼς δὲν ἦταν μόνον τεχνικὸς τῆς ἀνασκαφῆς, ἔγραψε καὶ ἕνα ἀξιόλογο βιβλίον γιὰ τὴ λα-

τρία του γιαιτροῦ-θεοῦ στὴν Ἐπίδαυρο. Ἄν ἡ πολυῦμνητη ἀνασκαφή τῆς Ἀκρόπολης δὲν ἔγινε μὲ τὸν καλύτερο δυνατὸ τρόπο —φυσικὸ κάπως τοῦτο γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη— σημαντικὴ εἶναι ἡ συμβολὴ του στὴν ἐγκατάσταση τῶν ἀρχαίων στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο. Τὸ εὐρέτηριο τῆς μυκηναϊκῆς Συλλογῆς εἶναι ὡστόσο γραμμμένο μὲ τὸ χέρι τοῦ Τσουντα.

Ἐχοντας τὴν εὐνοια τῆς βασιλικῆς αὐλῆς ἀπόκτησε ὁ Παν. Καββαδίας, σὰν ὁ μόνος Γενικὸς Ἐφορος, μεγάλην ἐξουσία. Τὸ 1909 ἐζήτησαν καὶ πέτυχαν οἱ Ἐφοροί, ταλαιπωρημένοι, φαίνεται, ἀπὸ τὴ μονοκρατορία του, τὴν ἀπομάκρυνσή του, ἐκράτησε ὁμως ἔως τὴν προχωρημένην ἡλικία του τὴν καθηγητικὴν ἔδρα.

Ἐμελλε ὁ Τσουντας νὰ φύγη θεληματικὰ τὸ 1925 ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο, πρὶν ἀπὸ τὸ ὄριο ἡλικίας. Κάτι εἶδε ν' ἀλλάζῃ στὴ Σχολή, καὶ προτίμησε, προβλέποντας χωρὶς ἄλλο τὴ συνέχεια, νὰ φύγη σιωπηλὰ καὶ μὲ ἀξιοπρέπεια. Ἐφυγε μὲ σχετικὰ μικρὴ σύνταξη καὶ φυσικὰ χωρὶς «ἐφέπαξ», γιὰτὶ εἶχε συνηθίσει σὲ ἄλλο συναδελφικὸ κλίμα.

Ἀργότερα, τὸ 1926, τοῦ ἔγινε τιμητικὴ πρόσκληση νὰ γίνῃ «ἡρως κτίστης» τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Θεσσαλονίκης. Ἡ εἰκόνα του, κρεμασμένη στὴν αἴθουσα τελετῶν τῆς ἐκεῖ Φιλοσοφικῆς Σχολῆς, δειχνεὶ τὴν ἀναγνώρισή του ἀπὸ ὅλους ἐκείνους ποὺ δὲν ἀπίστησαν σὲ τίς ὑποθήκες του.

Γεμᾶτος πάντα ἔγνοια γιὰ τὸ φοιτητὴ, ἐργάστηκε στὴν «Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Τέχνης». Σὰν ἐγχειρίδιο τὸ θέλησε τὸ βιβλίο τοῦτο, δὲν πρέπει νὰ τὸ παραβλέπουν ὅσοι τὸ κρίνουν μὲ σκεπτικισμό. Σὰν ἐγχειρίδιο, μόνον στὴν τεχνικὴ ὑπολείπεται τῶν ὁμοίων εὐρωπαϊκῶν τῆς ἐποχῆς του, ὑπερτερεῖ ὁμως σὲ πολλὰ σημεῖα, ὅταν ἡ προσωπικὴ σχέση τοῦ Τσουντα μ' ἓνα ἔργο ὀδηγεῖ σὲ μιὰ βαθυστόχαστη πρωτότυπη ἀνάλυση ἐνὸς ἀγάλματος. Μποροῦμε γι' αὐτὴ νὰ εἰποῦμε ἀδίσταχτα, ὅτι τὸ ἔργο αὐτό, τὸ τελευταῖο τοῦ Τσουντα, δὲν ἔχει ξεπεραστῆ.

Ἀποτραβηγμένοι στὸ ἀπλὸ σπιτικὸ τῆς ὁδοῦ Ἀλκιβιάδου πέρασε τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του μόνον μὲ τὴ μελέτη τῶν ἀρχαίων. Διάβαζε τὴν Αἰνειάδα ὅταν μιὰ ἄλλοτε μαθήτριά του πῆγε κεῖ πολὺ πρὶν ἀπὸ τὸ θάνατό του γιὰ νὰ τὸν ἐπισκεφθῆ. Πόσοι μένουν ἀκόμη σήμερα, ἂν μένουν, ποὺ ἔχουν μιὰ τέτοια μοναχικὴ συναναστροφή μὲ τὰ ἀρχαῖα κείμενα;

Δὲν τελείωσε ὁμως τὸ χρέος μας πρὸς τὸν Τσουντα, τοῦ ὀφείλουμε οἱ Ἕλληνες ἀρχαιολόγοι, ἡ Ἐταιρεία Ἑρατικῶν Μελετῶν, ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία ἓνα μνημόσυνο. Τέτοιους ἀνθρώπους τοὺς ὕψωναν οἱ Ἀρχαῖοι Ἕλληνες στὴ σφαῖρα τῶν καὶ τοὺς ἔστηναν μνημεῖα πάγκαλα. Ἐμεῖς δὲν ξέρομε οὔτε τὸν τάφο του. Μόνον ὁ κ. Θεοχάρης, ὁ φανατικὸς τῆς Θεσσαλικῆς προΐστορίας, ἔχει ἀφιερῶσει, μαθαίνω, πάνω ἢ κάτω ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη τοῦ Σέσκλου μὲ ἐπιγραφὴ μιὰ κρήνη στὴ μνήμη τοῦ Τσουντα. Εἶναι ἴσως τὸ μνημεῖο τὸ πιὸ ταιριαστὸ στὴν κελαρυστῆ, ἄδολη ψυχὴ του.

(«Τὸ Βῆμα», Τρίτη 31 Δεκεμβρίου 1974)

1913-1993, 80 ΧΡΟΝΙΑ

Δηλώσεις του αναπληρωτή Υπουργού Έξωτερικών, καταφρονητικές όπως θεωρήθηκαν για κάποια ευρωπαϊκή χώρα σχετικά με τη στάση της στο θέμα των Σκοπίων, προκάλεσαν διπλωματική άναταραχή. Τοῦτο εἶναι φυσικό, γιατί οἱ πολιτικοὶ δὲν γνωρίζουν συνήθως ἱστορία καὶ δὲν μποροῦν νὰ κατανοήσουν οὔτε νὰ ἐρμηνεύσουν τὴν τραχιά, συχνά, ἀντίδραση σὲ ἐνέργειες ποὺ θίγουν τὴν ἐθνικὴ ὑπερηφάνεια μικρῶν ἀριθμητικὰ ἐθνῶν.

Εὐτυχῶς ὅμως τὴ στάση τῶν πολιτικῶν ἀντισταθμίζει καμιά φορά ἡ στάση τῶν πνευματικῶν ἀνθρώπων, τῶν ποιητῶν, τῶν καλλιτεχνῶν, τῶν ἐπιστημόνων. Ἔτσι καὶ πρὶν ἀπὸ 80 χρόνια, ὅταν οἱ Ἕλληνες πολεμοῦσαν γιὰ νὰ ὀλοκληρώσουν τὸ ἔργο τοῦ 1821, πολλοὶ Εὐρωπαῖοι πολιτικοὶ κρατοῦσαν ἀπὸ μικρόψυχη ἕως ἐχθρική ἀπέναντί μας στάση. Τοῦτο δὲν ἐμπόδισε τὸν μεγάλο Γερμανὸ φιλόλογο Ulrich Wilamowitz νὰ ἐκφράσει μὲ ἓνα ἐπίγραμμα τὴ χαρὰ του γιὰ τὴ νίκη μας στὸ Μπιζάνι. Ὁ Wilamowitz μεταχειρίζεται ἀρχαῖες εἰκόνες, μᾶς μεταφέρει στὴ Δωδώνη καὶ ζωντανεὺει τὴ μαντικὴ δρῦ τοῦ ἱεροῦ ἐπάνω στὴν ὁποία κεληθεῖ ἓνα ἄγριο περιστέρι. Γιὰ νὰ ἐκφράσει τὴν περηφάνια του τὸ πουλὶ μεταχειρίζεται τὰ λόγια μὲ τὰ ὁποία προσευχήθηκε ὁ Ἀχιλλεὺς (Π 233) στὸν Δία: *Ζεῦ ἄνα, Δωδωναῖε, Πελασγικέ, τηλόθι ναίων, / Δωδώνης μεδέων δυσχειμέρου.*

Ὁ Wilamowitz γινώριζε τὴν Ἑλλάδα τῆς ἐποχῆς του καὶ τὴν ἐκτιμοῦσε γιὰ τὶς δικές της ἀρετές καὶ ὄχι γιὰ τὰ ἔργα τῶν προγόνων μας. Σὲ γράμματά του πρὸς τὴν Ἑταιρεία (*Ιστ. Ἀ. Ἐτ.*, 237-239) δὲν παραλείπει νὰ τονίσει ὅτι *οὐδὲ μήποτε παύσομαι τῆ τ' ἀρχαία τῆ τε νέα Ἑλλάδι τὴν πίστιν διατηρῶν.*

Τὸ ἐπίγραμμα τοῦ Wilamowitz εἶχε δημοσιευθῆ, ὅπως φαίνεται, σὲ καθημερινὴ ἐφημερίδα ἢ ὁποία δὲν ἔγινε δυνατὸν νὰ ἐντοπιστῆ. Εὐτυχῶς ὅμως τὸ εἶχε ἀποθησαυρίσει στὴ *MEE* (τόμ. 7, 283) ὁ Γ. Ἀναγνωστόπουλος, καθηγητῆς τῆς γλωσσολογίας. Τὸ κείμενό του εἶναι τοῦτο:

*Δίης ἐν Τμαρίοις δρυὸς ἀκρεμόνεσσι πελειᾶς
ᾄδει γαυριώσω ὕμνον Ἑλευθερίας·
Ἐεῦ ἄνα Δωδωναῖε Πελασγικέ, δέρκεο χαίρων
οἴη τῆς κοινῆς Ἑλλάδος ἠγορέη·
Καὶ συνεορτάζουσ' ἐπινίκια πάντες ἀν' αἶαν
Ἑλλήνων ὄσοι καὶ Διὸς εἰσι φίλοι.*

(Στῶν Τμαρίων τῆς θεϊκῆς δρυὸς τὰ κλαδιὰ ἄγριο περιστέρι γεμάτο περηφάνια ὕμνο τῆς Ἑλευθερίας τραγουδεῖ·
Ἐεῦ βασιλιὰ Δωδωναῖε Πελασγικέ χαῖρε καὶ κοῖτα

ποιὰ εἶναι τῆς κοινῆς 'Ελλάδος ἡ ἀνδρεία'.
Γιορτάζουν μαζί τὰ ἐπινίκια ὅλοι στὴ γῆ
τῶν 'Ελλήνων, ὅσοι καὶ φίλοι τοῦ Δία εἶναι.)

Τμάρος εἶναι ὁ Τόμαρος, τὸ βουνὸ τῆς Δωδώνης, τὸ Μιτσικέλι, πρὸς Δυσμὰς τοῦ Λάκμονος. Οἱ κάτοικοι τῆς περιοχῆς, κατὰ τὸν Στέφανο Βυζάντιο (λ. *Τόμαρος*), ὀνομάζονταν Τμάριοι.

Μὲ τὴν ἀνάκτηση τῆς 'Ηπείρου ἢ 'Εταιρεία ἔκαμε ἀμέσως ἀνασκαφὲς στὴ Νικόπολη καὶ ἔρευνες στὴν Πρέβεζα καὶ τὰ 'Ιωάννινα μὲ τὸν 'Αλέξανδρο Φιλαδελφέα καὶ ἔρευνες στὴ Βόρειο 'Ηπειρο μὲ τὸν Φρειδερίκο Βερσάκη (γιὰ τὸν ὁποῖο βλ. *Μέντωρ* 26, 1993, 118-121). Τῇ δραστηριότητά τῆς 'Εταιρείας στὶς Νέες Χῶρες ὑπονοεῖ ὁ Wilamowitz σὲ γράμμα τοῦ τῆς 16 Αὐγούστου 1920 ('*Ιστ. 'Α. 'Ετ.*, 239) γράφοντας ὅτι *φιλέλλην δ' ὦν ἐγὼ μάλιστα χαίρω, διότι ἡ νέα 'Ελλάς ἐφ' ὅσον προβαίνει τὴν ἐκ τῶν πατέρων 'Ελληνικὴν χώραν ἐλευθεροῦσα, εὐθέως καὶ τῶν ὑπὸ γῆς ἀποκειμένων μνημείων κήδεται.*

Τὰ αἰσθήματά του γιὰ τοὺς σύγχρονους 'Ελληνες εἶχε ἐκφράσει ὁ Wilamowitz μερικὰ χρόνια νωρίτερα (1909) σὲ ἀντιφώνησή του μὲ τὴν εὐκαιρία τοῦ ἑορτασμοῦ τῶν 60 χρόνων του. Τὸ πολὺ ἐνδιαφέρον κείμενό του γιὰ τὴ μελλοντικὴ πορεία τῶν φιλολογικῶν σπουδῶν, καὶ μάλιστα τῆς ἐκδόσεως κειμένων, τελειώνει μὲ τὸ ἐξῆς ἐπίγραμμα:

πάντες τῆς ἱερῆς, φίλοι, ἐστεφανώμεθ' ἐλαίης
ἐξ 'Ακαδημείης, λαμπάδα δ' ἀψάμενοι
ιέμεθ' ἐκ βωμοῦ Προμηθεός, οὐρανίης δὲ
παῖς Μούσης ἡμᾶς ἤγγισε πάντας 'Ερως.
εἷς μὲν ἐγὼ, λαμπρῶς τ' ἐγεγήρατε τὸν θιασώτην,
ἀλλὰ θεῶν κοινῶν κοινὰ τάδ' ἐστὶ γέρα·
χαίρεθ' ὁμοφροσύνῃ, θεοὶ 'Ελλάδος ἦν ἐνέφυσαν·
ἀλλὰ καὶ 'Ελλήνων μὴ' πιλάθησθε, φίλοι.

B.X.II.

'Αναπαράσταση
τοῦ ἱεροῦ τοῦ Διὸς στὴ Δωδώνη
κατὰ τὸν 80-50 π.Χ. αἰ.
μὲ τὴ μαντικὴ φηγὸ
καὶ τὸν περίβολο
τῶν χάλκινων τριπόδων
μὲ τοὺς λέβητες
(*AE* 1959, εἰκ. 91,
σχέδιο Β. Χαρίση).

Ἔργα καὶ ἡμέραι

Τὸ Ἀρχεῖο τῶν Μνημείων τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Ἀττικῆς

Πρὶν ἀπὸ τρία ἀκριβῶς χρόνια (ΕΔΑΕ 10, 1990, 43 καὶ 13, 1990, 130) εἶχε δοθῆ σύντομη ἀγγελία τῆς ἀνάληψης, ἐκ μέρους τῆς Ἑταιρείας, ἐνὸς μεγάλου ἔργου ποῦ ἀποτελεῖ τὸν τίτλο τοῦ σημειώματος. Δύο χρόνια ἀργότερα, τὸ καλοκαίρι τοῦ 1992, κυκλοφορήθηκε ὁ πρῶτος τόμος μὲ τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐργασίας τῶν συνεργατῶν ποῦ ἀνέλαβαν τὴ σύνταξη τοῦ «Ἀρχείου» καὶ τὸν μῆνα τοῦτο κυκλοφορήθηκε ὁ δεύτερος. Τὰ περιεχόμενα καὶ τῶν δύο τόμων εἶναι γνωστὰ ἀπὸ τὶς ἀναγγελίες τῆς ἐκδοσης στὰ ἐξώφυλλα τοῦ *Μέντορος*. Ἀξίζει ὅμως τώρα πλέον νὰ ἀναλυθῆ μὲ λίγα λόγια ὁ σκοπὸς ποῦ ἐξυπηρετεῖ ἡ σύνταξη τοῦ «Ἀρχείου Μνημείων» (ΑΡΜΑ) καὶ νὰ περιγραφῆ ἡ μορφή τὴν ὁποία, ὅσοι τὸ ἐμπνεύστηκαν, ἐπιθυμοῦν νὰ ἔχει.

Τὸν περασμένο αἰῶνα, εὐθὺς μετὰ τὴν ἴδρυση τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους καὶ τὸν ὀρισμὸ τῆς Ἀθήνας ὡς πρωτεύουσας, ἄρχισαν νὰ γίνονται, κυριότατα σ' αὐτήν, ἀνασκαφῆς εἴτε συστηματικῆς εἴτε ἀναγκαστικῆς. Κατὰ τὸ πρῶτο χτίσιμο τῆς Ἀθήνας, ἐπὶ Ὀθωνος καὶ Γεωργίου, ἔρχονταν στὸ φῶς σχεδὸν καθημερινὰ πλῆθος ἀρχαίων, νεκροταφεῖα, κτίρια, μεμονωμένα κινητὰ ἀντικείμενα. Ἡ Γενικὴ Ἐφορεία, ὅπως λεγόταν τότε ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία, ἦταν κατὰ κανόνα μονομελής. Ὁ πρῶτος Γενικὸς Ἐφορὸς Κυριακὸς Πιττάκης (1836-1863) μὲ διάδοχο τὸν Παναγιώτη Εὐστρατιάδη (1864-1884), φρόντιζαν γιὰ τὰ ἀρχαῖα ποῦ ἔβρισκαν φυλάγοντάς τα καὶ φροντίζοντας γιὰ τὴν καλὴ συντήρησή τους. Κατὰ τὸ διάστημα 1837-1860 ὁ Πιττάκης δημοσίευσε τὰ εὐρήματά του, κυριότατα στὴν *Ἐφημερίδα Ἀρχαιολογικὴ* καὶ μὲ μικρῆς ἐπιστολικῆς διατριβῆς στὶς καθημερινῆς ἐφημερίδες ἢ σὲ περιοδικά. Στὶς ἐφημερίδες δημοσιεύονταν καὶ ἀγγελίες εὑρεσης ἀρχαίων, γλυπτῶν κυρίως καὶ ἐπιγραφῶν, καὶ διασώζονταν ἔτσι πολὺτιμα στοιχεῖα ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ σπουδαιότερα εἶναι ὁ ἀκριβῆς τόπος εὑρεσης τοῦ ἀρχαίου. Τὸ ἀνώμαλο αὐτὸ σύστημα δημοσίευσης συνεχίστηκε καὶ μὲ τὸν Εὐστρατιάδη, τὸν Κουμανοῦδη, τὸν Σταματάκη, τὸν Καστόρη, τὸν Φιντικλῆ. Ἀξίζει νὰ εἰπωθῆ πὼς ἡ δημοσίευση τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ μεγάλου μνημειώδους τάφου, ποῦ βρίσκεται στὴν πλατεία τοῦ Πλατάνου (τοῦ πάλαι ποτὲ) τῆς Κηφισιάς, ἔγινε ἀπὸ τὸν Εὐστρατιάδη στὴν «Ἐφημερίδα τῶν Φιλομαθῶν» ποῦ εἶναι δυσκολότατο νὰ βρεθῆ σήμερα. Ἀποφασίζοντας τὸ Συμβούλιο νὰ συντάξῃ τὸ «Ἀρχεῖο» δὲν εἶχε ποῦ νὰ στηριχθῆ. Δὲν ὑπῆρχαν δημοσιεύσεις, δὲν εἶχε στὴ διάθεσή του τὸ Ἀρχεῖο τῆς Ὑπηρεσίας. Ἄρχισε λοιπὸν ἡ ἔρευνα ἀπὸ τὸν ἡμερήσιο καὶ τὸν περιοδικὸ τύπο καὶ ἀπὸ συστηματικὰ συγγράμματα. Οἱ δύο τόμοι τοῦ ΑΡΜΑ περιέχουν καταταγμένες μεθοδικά, δηλ. τοπογραφικὰ καὶ εἰδολογικὰ, τὶς πληροφορίες γιὰ εὑρεση ἀρχαίων ποῦ βρίσκονται στὰ περιοδικὰ *Ἀθηναῖον*, *Φιλίστωρ*, στὶς ἐφημερίδες «Ἔωρα» καὶ «Ἐ-

φημερίς τῶν Φιλομαθῶν» καί στό βιβλίο τοῦ L. Ross, *Die Demen von Attika* (1846). Κάθε πληροφορία ἀποτελεῖ ἕνα ξεχωριστό λῆμμα μέ τήν ἀναγκαία σύγχρονη βιβλιογραφία· ταυτίζονται δηλαδή τὰ περιγραφόμενα εὐρήματα μέ τίς δημοσιεύσεις τους σέ σημερινά συστηματικά ἔργα, ὅπως εἶναι οἱ τόμοι τῶν *IG*, οἱ κατάλογοι τῶν μουσείων κ.τ.τ. Ὁ μελετητής θά παρατηρήσει ὅτι καί στοὺς δύο τόμους τοῦ «Ἀρχείου» οἱ ἴδιοι τόποι ἐπιναλαμβάνονται. Τοῦτο θά γίνεται συνεχῶς, ἕως ὅτου ὀλοκληρωθῆ ἡ συλλογή καί ἡ πρώτη δημοσίευση τοῦ ὕλικου. Τότε θά γίνει δυνατή ἡ σύνθεση τῆς τελικῆς μορφῆς τοῦ ἔργου. Ὅλες οἱ πληροφορίες οἱ διασπαρμένες στό πλῆθος τῶν ἑλληνικῶν καί ξένων ἐντύπων θά λάβουν τήν ἀκριβή τοπογραφική τους θέση. Θά φανῆ τί ἀκριβῶς βρέθηκε, λ.χ. σέ κάποια ὁδὸ τῆς Ἀθήνας ἀπὸ τοῦ 1837 ἕως σήμερα, ποιῆς ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές, ἀττικῶν δήμου ἢ Μιλησίων, ποιὰ εἶναι ἡ συχνότητά τους κατὰ ἐποχή. Τὸ ἴδιο θά γίνει καί μέ τὰ κτίσματα, ὅσο τουλάχιστον σώζονται πληροφορίες καί περιγραφές. Τελικὸς σκοπὸς εἶναι νὰ δημιουργηθῆ ἡ πλήρης εἰκόνα τῆς ἔρευνας, κριτικά ξεκαθαρισμένη, καί νὰ γίνει ἡ σύνθεση τῶν στοιχείων ὥστε νὰ ἀποτελέσουν τὴν πληρέστερη εἰκόνα τῆς ἀρχαίας Ἀθήνας.

Τὸ ἴδιο γίνεται, ταυτόχρονα, καί μέ τὴ λοιπὴ Ἀττική, ἡ ὁποία ἔχει ἀκόμη μικρότερο σὲ ἔκταση μερίδιο. Ὄταν ἡ ἔρευνα φθάσει σὲ κοντινά μας χρόνια θά φανῆ ὁ πλοῦτος τῶν εὐρημάτων καί ἡ μελέτη τῶν ἀρχαίων ἀττικῶν δήμων θά ἀποκτήσει στερεότερη βάση.

Μέ τὴν ἔκδοση τοῦ δευτέρου τόμου συστηματοποιήθηκε ἡ μέθοδος ποὺ ἀκολουθεῖται στὴ σύνταξη τοῦ «Ἀρχείου». Τὰ ἠλεκτρονικὰ μέσα προσφέρουν ἀνεξάντλητες δυνατότητες στὴ συλλογή, τὴν κατάταξη καί τὴν καθ' οἰονδήποτε τρόπο χρήση τῶν στοιχείων. Αὐτὰ τὰ μέσα ὁμως ἀπαιτοῦν νέους τρόπους ἐργασίας καί νέα ἀντίληψη χειρισμοῦ τῶν ἐπισημονικῶν θεμάτων. Ἐξ ἀρχῆς καθορίστηκε ὅτι ἡ ἠλεκτρονικὴ τεχνολογία δὲν θά ἐπηρέαζε τὸν ἱστορικὸ-ἀνθρωπιστικὸ χαρακτήρα τοῦ ἔργου, οὔτε κὰν στὴν τυπογραφικὴ ἐμφάνιση τῶν δημοσιεύσεων. Πιστεύω ὅτι ἡ ἐπιδίωξη αὐτὴ ἐπιτεύχθηκε πλήρως. Ἡ Ἐταιρεία αὐτὴ τὴ στιγμή ἔχει λύσει τὰ τεχνικὰ καί μεθοδολογικὰ προβλήματα ποὺ παρουσίασε κατὰ τὴν πορεία τῆς ἡ σύνταξη τοῦ «Ἀρχείου» καί εἶναι σὲ θέση νὰ ἐπεκτείνει τὸ πρόγραμμά της σὲ μεγαλύτερη, γεωγραφικὰ, ἔκταση. Τοῦτο ὁμως εἶναι συνάρτηση πολλῶν παραγόντων, πρῶτον ὕλικῶν καί δεύτερον, συντονισμοῦ τοῦ ἔργου καί ὑπαρξῆς καθολικῆς ἐπιθυμίας γιὰ τὴ δημιουργία του. Τοῦτο τὸ δεύτερο εἶναι καί τὸ δυσκολότερο.

Ὁ δεύτερος τόμος τοῦ «Ἀρχείου» ἐκδόθηκε μέ τὴ χρηματικὴ συνδρομὴ τοῦ κ. Ἐμμανουὴλ Παντελίδου, ὁ ὁποῖος προσέφερε στὴ μνήμη τῆς ἀγαπητῆς Ἀργυρῶς Παντελίδου, Διευθύντριας τῆς Βιβλιοθήκης μας, σημαντικὸ χρηματικὸ ποσό. Ἐλπίζουμε νὰ τὸν μιμηθοῦν καί ἄλλοι ἑταῖροι συμβάλλοντας, μέ τὴν ὕλικὴ ἐνίσχυση, στὴ δημιουργία ἐνὸς ἔργου ποὺ θά εἶναι καί δικό τους ἔργο.

*

Ἑ Αγγελίαι

Ἑ Ἀρχεῖο Στεφάνου Ἑ Ἀθανασίου Κουμανούδη

Ἑ Ὁ Στέφανος Ἑ Ἀθανασίου Κουμανούδης (1818-1899) ἀνήκει σ' ἐκεῖνη τὴν κατηγορία τῶν λογίων, οἱ ὅποιοι δὲν ἐκφράζουν μόνον ἀλλὰ διαμορφώνουν μιὰ ἐποχή. Ἑ Ἀρκεῖ νὰ λάβει κανεὶς ὑπ' ὄψη του τὸ διάστημα κατὰ τὸ ὅποιο ἦταν σὲ θέση νὰ ἐπηρεάζει τὰ ἑλληνικὰ πράγματα, 1845-1899, ἀπὸ τὴν ἵδρυση σχεδὸν τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους ἕως τὸ τέλος τοῦ αἰῶνα, καθὼς καὶ τὸ εὖρος τῶν δραστηριοτήτων καὶ τῶν ἐνδιαφερόντων του· καθηγητὴς τῆς λατινικῆς φιλολογίας στὸ Πανεπιστήμιο, Γραμματέας τῆς Ἑ Αρχαιολογικῆς Ἑ Εταιρείας, ἀρχαιολόγος, ἐπιγραφικὸς, κλασικὸς φιλόλογος, ποιητὴς καὶ κριτικὸς τῆς λογοτεχνίας, λεξικογράφος κτλ. Ἑ Ἡ πολὺπλευρη αὐτὴ φυσιογνωμία εἶναι φυσικὸ νὰ ἐλκύει τὰ τελευταῖα χρόνια τὸ ἐνδιαφέρον ἐρευνητῶν προερχόμενων ἀπὸ διαφορετικοὺς κλάδους τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν, φιλολόγων, ιστορικῶν, ἀρχαιολόγων κτλ. Ἑ ἐπισημαίνεται συχνὰ ὅτι ἢ εἰς βάθος μελέτη τῆς προσωπικότητας καὶ τοῦ ἔργου του δὲ συμβάλει ἰδιαίτερα στὴν κατανόηση τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας τοῦ 19ου αἰ. ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ἱστορίας τῶν ἰδεῶν, τῆς ἱστορίας τῆς ἀρχαιολογίας, τῆς κλασικῆς φιλολογίας, τῆς νεοελληνικῆς φιλολογίας κτλ. Ἑ Ὁ ὄγκος ὅμως τοῦ σχετικοῦ ἀρχεῖο καὶ ὑλικοῦ καθιστοῦσε ἕως τώρα ἐξαιρετικὰ δύσκολη μιὰ τέτοια ἐργασία, ἐνῶ ὑποχρέωνε τοὺς ἐνδιαφερόμενους γιὰ ἐπὶ μέρους θέματα ἐρευνητὲς ἢ νὰ ἐγκαταλείπουν τὴν προσπάθεια ἀναδίφησης τοῦ ἀρχείου του ἢ νὰ χρησιμοποιοῦν μόνον δειγματοληπτικὰ σημειώσεις τοῦ Σ.Α.Κ., μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἔχουν ὑπερτιονοθεῖ κάποιες πλευρὲς του, π.χ. αὐτὴ τοῦ λεξικογράφου καὶ ἀντιπάλου τοῦ Κ. Παπαρρηγόπουλου, ἢ ὅποια ἔχει μελετηθεῖ κυρίως ἀπὸ τὸν Κ.Θ. Δημαρᾶ καὶ ἐν μέρει ἀπὸ τὴν Μαριάννα Δίτσα, καὶ νὰ ἔχουν σχεδὸν ἀγνοηθεῖ κάποιες ἄλλες, π.χ. αὐτὴ τοῦ ἀρχαιολόγου, τοῦ ἐπιγραφικοῦ, τοῦ κλασικοῦ φιλόλογου (μὲ ἐξαίρεση τὰ ὅσα ἔχουν κατὰ καιροὺς γράγει ὁ Β.Χ. Πετράκος καὶ ὁ Ἑ Ἀ.Π. Ματθαίου).

Μὲ ἀφορμὴ τὴν καταγραφή καὶ τὴ σύνταξη ἀναλυτικοῦ καταλόγου τοῦ Ἑ Αρχείου Σ.Α. Κουμανούδη, ἔργο πού μοῦ ἀνέθεσε ἢ Ἑ Αρχαιολογικὴ Ἑ Εταιρεία τὸ 1990 καὶ ὀλοκληρώθηκε ἤδη, παραθέτω ὀρισμένα στοιχεῖα γιὰ τὸ ἀρχεῖο καὶ ὑλικὸ πού περιέλαβε ὁ κατάλογος.

Κατάλοιπα τοῦ Σ.Α.Κ. σώζονται κυρίως στὸ τμήμα Χειρογράφων καὶ Ἑ Ὀμοιοτύπων τῆς Ἑ Εθνικῆς Βιβλιοθήκης, στὸ Ἑ Αρχεῖο τῆς Ἑ Αρχαιολογικῆς Ἑ Εταιρείας καὶ στὸ Ἑ Αρχεῖο τῆς Ἑ Ἱστορικῆς καὶ Ἑ Εθνολογικῆς Ἑ Εταιρείας τῆς Ἑ Ελλάδος. Μικρὰ σύνολα, τὰ ὅποια δὲν περιελήφθησαν στὸν κατάλογο, ἀνήκουν σὲ ἰδιωτικὲς συλλογές, ὅπως εἶναι αὐτὴ τῶν ἀπογόνων Κουμανούδη, τοῦ Κ.Θ. Δημαρᾶ καὶ τῆς Βιβλιοθήκης Λοβέρδου. Ἑ Ἐνδιαφέρον ὑλικὸ ἔχει ἐντοπίσει ἐπίσης ὁ Δαυὶδ Ἑ Ἀντωνίου

στο Ἄρχειο τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας, ἐνῶ σχέδια τοῦ Σ.Α.Κ. φυλάσσονται σύμφωνα μὲ πληροφορία τῆς Ἄννας Καφέτζη στὴν Ἐθνικὴ Πινακοθήκη.

Ἡ μεγαλύτερη συλλογὴ εἶναι αὐτὴ τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης ἀποτελούμενη ἀπὸ 74 φακέλους. Ταξινόμηση τοῦ ἀρχείου εἶχαν πραγματοποιήσει πρῶτος ὁ Πέτρος Στεφάνου Κουμανούδης (1854-1939), γιὸς τοῦ Σ.Α.Κ., ἀργότερα ὁ Νικόλαος Ἰωάννου Κουμανούδης (1898-1961), ἐγγονός του, καὶ τέλος ὁ Στέφανος Νικολάου Κουμανούδης (1931-1987), δισέγγονός του, ἀπὸ τὸν ὁποῖο περιῆλθε ἡ συλλογὴ στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη. Στὸ ἀρχειο σώζονται πάντως τὰ ἴχνη ταξινόμησης καὶ τοῦ ἴδιου τοῦ Σ.Α.Κ. Κατὰ τὴν ἐργασία καταγραφῆς τοῦ ὑλικοῦ καμιὰ νέα ταξινόμηση δὲν ἐγινε, ἀφοῦ οἱ φάκελοι σὲ γενικὲς γραμμὲς ἦσαν ταξινομημένοι. Ἄλλωστε μιὰ νέα ταξινόμηση δὲν δημιουργοῦσε περισσότερα προβλήματα ἀπὸ ὅσα δὲ ἔλυνε, μιὰ καὶ ἤδη πολλοὶ ἐρευνητὲς ἔχουν χρησιμοποιοῦσι τὸ ὑλικὸ καὶ παραπέμπουν σὲ συγκεκριμένους φακέλους. Πάντως πρέπει νὰ σημειώσω ὅτι ὀρισμένα ἔγγραφα εἶχαν ἤδη παραιοποθετηθεῖ, ὅπως διαπίστωση κατὰ τὴ διάρκειά τῆς καταγραφῆς. Αὐτὸ ἦταν εὐκόλο νὰ συμβεῖ, ἀφοῦ δὲν ἦσαν ἀριθμημένα. Μὲ ἀφορμὴ τὴν καταγραφὴ καὶ τὴ σύνταξη τοῦ καταλόγου τὰ ἔγγραφα ἀριθμῆθηκαν, ὥστε νὰ ἀποφευχθοῦν παρόμοια προβλήματα στὸ μέλλον.

Τὸ περιεχόμενον τῶν φακέλων συνοπτικὰ εἶναι τὸ ἑξῆς: ἀρ. 1 (1115)-11 (1125) μὲ σημειώσεις λατινικῆς φιλολογίας, τὶς ὁποῖες χρησιμοποίησε ὁ Σ.Α.Κ. στὶς παραδόσεις του στὸ Πανεπιστήμιο κατὰ τὸ διάστημα 1845-1886, ὅποτε παραιτήθηκε ἀπὸ τὴ θέση τοῦ καθηγητῆ τῆς λατινικῆς φιλολογίας, ἀρ. 12 (1126)-14 (1128) καὶ ἀρ. 44 (1158) μὲ ἔκτυπα ἀρχαίων ἐλληνικῶν ἐπιγραφῶν, ἀρ. 1 (1103)-12 (1114) καὶ ἀρ. 40 (1154)- 43 (1157) μὲ τὴν ἀλληλογραφία του, ἀρ. 15 (1129)-22 (1136) καὶ ἀρ. 30 (1144) μὲ σημειώσεις ἀναφερόμενες στὴν κλασικὴ φιλολογία καὶ στὴν ἀρχαιολογία κυρίως, κρίσεις ἔργων ποὺ μελέτησε κτλ., ἀρ. 23 (1137) ποὺ περιέχει τὸ ἡμερολόγιό τοῦ Σ.Α.Κ. κατὰ τὸ διάστημα τῶν σπουδῶν του στὴ Γερμανία (Μόναχο-Βερολίνο, 1837-1842), στὸ Παρίσι (1842), καθὼς καὶ κατὰ τὸ διάστημα τῆς παραμονῆς του στὸ Βελιγράδι, λίγο πρὶν ἔρθει στὴν Ἑλλάδα (1845), ἀρ. 24 (1138) μὲ ἐντυπώσεις ἀπὸ τὰ ταξίδια του σὲ διάφορα μέρη τῆς Ἑλλάδας, ἀρ. 25 (1139)-28 (1142) μὲ σικουργήματα τοῦ Σ.Α.Κ., ἀρ. 29 (1143) μὲ τὴ μετάφραση ἀπὸ τὰ γαλλικὰ κειμένου τοῦ Volney: «Τὰ ἐρεῖπια τοῦ Γάλλου Βόλνεϋ ἢ Σκέγεις περὶ τῶν καταστροφῶν τῶν βασιλείων», ἀρ. 31 (1145) μὲ γλωσσικὲς παρατηρήσεις, ἀρ. 32 (1146) μὲ κρίσεις γιὰ τοὺς ποιητικὸς διαγωνισμοὺς, στοὺς ὁποίους πολλὰς φορὲς συμμετεῖχε ὁ Σ.Α.Κ. ὡς μέλος τῆς κριτικῆς ἐπιτροπῆς. Οἱ φάκελοι ἀρ. 33 (1147)-36 (1150) περιέχουν σημειώσεις ἀναφερόμενες σὲ ποικίλα θέματα, ἐνῶ οἱ φάκελοι ἀρ. 37 (1151)-39 (1153) περιέχουν βιογραφικὰ

στοιχεία κάθε είδους. Στο αρχείο περιλαμβάνονται επίσης πρόχειρα των καταλόγων αρχαίων του Μουσείου της 'Αρχαιολογικής 'Εταιρείας, πρωτόκολλα παραδόσεως αὐτῶν στο 'Εθνικὸ Μουσεῖο (1893-1894) (ἀρ. 45 (1159) - 49 (1163)), ἕνας φάκελος μὲ φύλλα ἐφημερίδων (ἀρ. 50 (1164)), ἕνα τετράδιο 100 φύλλων στὸ ὁποῖο ὁ Σ.Α.Κ. ἔχει ἐπικολλήσει ἀποκόμματα ἄρθρων τοῦ ἐνυπόγραφα ἢ ἀνυπόγραφα (1847-1880), τῶν ὁποίων παραθέτει κατάλογο, ἔτσι ὥστε νὰ μὴν ὑπάρχει ἀμφιβολία γιὰ τὴν πατρότητά τους (ἀρ. 51 (1165)), ἕνα τετράδιο-μαθητολόγιο (1852-1885), στὸ ὁποῖο κατέγραφε τὰ ὀνόματα τῶν φοιτητῶν τοῦ μὲ ὅλα τὰ στοιχεία ποὺ μποροῦσε νὰ συλλέξει γι' αὐτοὺς καὶ μετὰ τὴν ἀποφοίτησή τους, καὶ τετράδιο ποὺ περιλαμβάνει τὸ πρόχειρο τμήματος τοῦ καταλόγου τῆς βιβλιογραφίας ποὺ σκόπευε νὰ ἐκδώσει μὲ τίτλους βιβλίων τῶν ἐτῶν 1656-1854 (ἀρ. 55 (1169)). Τέλος ἀναφέρω τὸν φάκελο ἀρ. 53 (1167), ὁ ὁποῖος περιέχει ἀντίγραφα τοῦ Πέτρου Σ. Κουμανοῦδη σκέγεων τοῦ Σ.Α.Κ. γιὰ διάφορα θέματα, τὸν ἀρ. 54 (1168) ποὺ περιέχει κυρίως «σκίτσα» τοῦ Σ.Α.Κ., καθὼς καὶ τοὺς φακέλους ἀρ. 1558-1559, οἱ ὁποῖοι περιέχουν κυρίως λαογραφικὸ ὕλικὸ καὶ γλωσσικὲς παρατηρήσεις.

Ἡ συλλογὴ τῆς 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας ἀποτελεῖται ἀπὸ 37 φακέλους, οἱ ὁποῖοι μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς σύνταξης τοῦ καταλόγου ταξινομήθηκαν καὶ τὰ φύλλα ἀριθμήθηκαν. Τμήμα τῆς ἀνήκε στὰ κατάλοιπα τοῦ Γεωργίου Οἰκονόμου (ἔχουν τὴν ἔνδειξη κ στὴν ταξινόμηση ποὺ ἔγινε). Περιλαμβάνει ἡμερολόγια ἀνασκαφῶν (ἀρ. 1-21), στὰ ὁποῖα ὁ Σ.Α.Κ. καταγράφει συχνὰ καὶ ἄλλες σκέγεις, ἔγγραφα σχετικά μὲ τὴ δωρεὰ ἢ πώληση ἀρχαίων στὸ Μουσεῖο τῆς 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας (ἀρ. 1κ), ἀλληλογραφία ἀναφερόμενη στὴν 'Αρχαιολογικὴ 'Εταιρεία (ἀρ. 2κ, 4κ, 5κ, 6κ, 7κ), ἔγγραφα ἀναφερόμενα στὴ Διοίκηση τῆς 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας (ἀρ. 3κ), στὰ μέλη τῆς, σὲ οικονομικὰ καὶ σὲ ἄλλα ποικίλα θέματα κτλ. (ἀρ. 8κ, 1 χειρ.), στὸ Μουσεῖο τῆς (ἀρ. 4 χειρ.), σημειώσεις μὲ θέμα τὴ νεοελληνικὴ φιλολογία καὶ γλώσσα, τὴ λατινικὴ φιλολογία, τὴν προσωπικὴ του ζωὴ, σικουρηγίματα κτλ. (ἀρ. 2 χειρ.), τὴν ἴδρυση 'Εθνικοῦ Μουσείου (ἀρ. 3 χειρ.), ἀντίγραφα τοῦ Πέτρου Σ. Κουμανοῦδη σκέγεων τοῦ Σ.Α.Κ. γιὰ διάφορα θέματα (ἀρ. 7 ἀντ.), μιὰ φωτογραφία τοῦ Σ.Α.Κ. τοῦ 1872 (ἀρ. 5 χειρ.), σημειώσεις γιὰ τὴν ἴδρυση τῆς 'Ακαδημίας 'Αθηνῶν (ἀρ. 6 χειρ.), καθὼς καὶ ἔγγραφα τοῦ γιοῦ τοῦ Σ.Α.Κ. Πέτρου Σ. Κουμανοῦδη (ἀρ. 8 Π.Σ.Κ.).

Στὸ 'Αρχεῖο τῆς 'Ιστορικῆς καὶ 'Εθνολογικῆς 'Εταιρείας ἀπέκειται τὸ χειρόγραφο τῆς ἀνέκδοτης «Ἑλληνικῆς Βιβλιογραφίας» τοῦ Σ.Α.Κ. σὲ τρία τεύχη (1821-1878), μὲ σημειώσεις ποὺ φθάνουν ἕως τὸ 1896.

Χαρακτηριστικὸ τῶν καταλοίπων τοῦ Σ.Α.Κ. εἶναι ἡ ποικιλία καὶ τὸ πλῆθος τῶν σημειώσεων, ποὺ ἀναγράφονται σὲ ἕνα καὶ μοναδικὸ

φύλλο, οί όποίες τīs περισσότερες φορές έχουν συνταχθεϊ σέ διαφορετικές χρονικές στιγμές. Οί δεματικές ένότητες τοῦ καταλόγου πού προέκυγε από τήν αναλυτική καταγραφή τοῦ ὑλικοῦ εἶναι λοιπόν οί ἐξῆς:

Ἄρχαιολογία: 1) Ἄναγνώσεις, 2) Σκέψεις, 3) Σχέδια, 4) Διάφορα.

Ἀρχαιολογική Ἐταιρεία: 5) Ἀνασκαφές, 6) Διοίκηση, 7) Ἱστορία, 8) Μουσεῖο, 9) Ἀρχαιολογική Ἐφημερίς, 10) Διάφορα.

Ἐπιγραφική: 11) Ἐκτυπα, 12) Ἀπόγραφα, 13) Ἀντίγραφα, 14) Παρατηρήσεις, 15) Διάφορα.

16) Ἀρχαία ἑλληνική φιλολογία, 17) Βιβλιογραφία, 18) Βυζαντινή φιλολογία.

Γλώσσα: 19) Λεξικογραφία, 20) Διάφορα.

21) Νεοελληνική φιλολογία, 22) Ἐργογραφικά Σ.Α.Κ., 23) Ἱστορικά θέματα, 24) Λαογραφικά, 25) Λατινική φιλολογία, 26) Πανεπιστήμιο, 27) Ποιητικοί διαγωνισμοί, 28) Περιηγήσεις, 29) Βιβλιοθήκη Σ.Α.Κ.

Σκέψεις: 30) Ἀθήνα, 31) Σύγχρονη Ἑλλάδα, 32) Θρησκεία, 33) Πολιτική, 34) Τέχνη, 35) Φιλοσοφία, 36) Ποικίλα.

37) Ποικίλες ἀναγνώσεις, 38) Σπικουρήματα, 39) Ἀποκόμματα δημοσιευμάτων Σ.Α.Κ.

Ἀλληλογραφία: 40) Προσωπικά, 41) Ἀρχαιολογική Ἐταιρεία, 42) Ἀρχαιολογική Ἐταιρεία (Ἀθαν. Σ. Κουμανούδη), 43) Ἀρχαιολογικά-Φιλολογικά, 44) Πανεπιστήμιο, 45) Ἐπιτροπές, 46) Σύλλογοι-Ἐταιρεῖες, 47) Διάφορα.

48) Προσωπικά, 49) Ποικίλα, 50) Ἰκνογραφήματα.

Οί δεματικές ένότητες, οί όποίες προέκυγαν από τήν αναλυτική, κατά φύλλο καί με κριτήριο τὸ περιεχόμενο κάθε ἔγγραφῆς τοῦ Σ.Α.Κ., καταγραφή τοῦ ὑλικοῦ, ἀπεικονίζουν τήν ποικιλία τῶν θεμάτων πού τὸν ἀπασχόλησαν καί ὑποδεικνύουν τὴ χρησιμότητα τοῦ ὑλικοῦ γιὰ τīs ἀναζητήσεις ἐρευνητῶν διαφορετικῶν ἐπιστημονικῶν κλάδων. Οί παρατηρήσεις του με ἀφορμὴ τὴν ἀνάγνωση ἀρχαιολογικῶν μελετῶν ἢ ἀνεξάρτητα ἀπὸ αὐτές, οί σκέψεις του γιὰ τὴν προστασία τῶν μνημείων εἴτε ἀπὸ ἐπιστημονικὴ εἴτε ἀπὸ διοικητικὴ ἀποψη, ἢ σχέση του, ὅπως καταφαίνεται ἀπὸ τὴ σχετικὴ ἀλληλογραφία με Ἐταιρεῖες καί Συλλόγους τοῦ Ἐξωτερικοῦ ἢ με ἀρχαιολόγους Ἑλλήνες καί ξένους, ἢ δραστηριότητά του ὡς Γραμματέως ἐπὶ τριάντα πέντε χρόνια τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας βοηθοῦν σπὴν ἀνάδειξη τῆς προσωπικότητάς του ὡς ἀρχαιολόγου. Οί ἀπόψεις του σχετικά με τὴ λατινικὴ φιλολογία καί τὴν ἀναγκαιότητα τῆς διδασκαλίας της στοὺς Ἑλλήνες, οί συγκρίσεις ἑλληνικῆς καί λατινικῆς γλώσσας, ἢ ἐπιλογή τῶν Ρωμαίων συγγραφέων πού κάνει, ἢ Ρωμαϊκὴ Γραμματολογία ἢ ἢ Ἱστορία τοῦ Ἰδιωτικοῦ Βίου τῶν Ρωμαίων πού διδάσκει, κείμενα συστηματικὰ καί πιδανὸν προοριζόμενα γιὰ ἔκδοση (ἢ όποία δὰ ἀξίζε νὰ γίνει τώρα), συνδέτουν τὴν εἰκόνα τοῦ λατινιστῆ Σ.Α.Κ. Τὰ 700 περί-

που σικουργήματά του δίνουν την εικόνα του ποιητή Σ.Α.Κ., ενώ οι παρατηρήσεις του σχετικά με τη νεοελληνική ποίηση και πεζογραφία σὲ συνδυασμὸ με τις γνωστὲς ἀλλὰ καὶ ἄγνωστες ἕως τώρα ἐκδόσεις του γιὰ τοὺς ποιητικούς διαγωνισμούς, τὸν Ράλλειο καὶ τὸν Βουσιναῖο, συγκροτοῦν τὴν εικόνα ἐνὸς κριτικοῦ τῆς λογοτεχνίας. Τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὴν τέχνη καὶ τὴν αἰσθητική, ὅπως ἐκφράζεται σὲ σημειώσεις περὶ μουσικῆς, ζωγραφικῆς, ἀρχιτεκτονικῆς κτλ., ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν ἔμφυτη ἰκανότητά του νὰ σχεδιάζει, ἀναδεικνύουν καὶ αὐτὴν τὴν πλευρά τῆς προσωπικότητός του. Οἱ σημειώσεις ποὺ ἀναφέρονται στὴ μέθοδο ποὺ ἐφάρμοζε στὸ διδακτικὸ του ἔργο στὸ Πανεπιστήμιο, οἱ κατάλογοι φοιτητῶν καὶ ἡ ἀξιολόγησή τους, ἡ σχέση του μετὰ τὰ πρόσωπα καὶ τὰ πράγματα τοῦ Πανεπιστημίου ὅπως ἀποτυπώνεται στὴν ἀλληλογραφία του, δίνουν τὴν εικόνα του ὡς πανεπιστημιακοῦ καθηγητῆ. Οἱ συλλογὲς παροιμιῶν καὶ τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὴ λαϊκὴ γλώσσα, ἡ καταγραφή παραδόσεων καὶ θρύλων συνδέουν τὴν εικόνα ἐνὸς λαογράφου. Καὶ τὰ παραδείγματα μποροῦν νὰ πολλαπλασιαστοῦν, ἀφοῦ οἱ ὀξεῖες παρατηρήσεις του ἀναφέρονται σὲ κάθε ὄψη τῆς ἐλληνικῆς ζωῆς καὶ χαρακτηρίζονται ἀπὸ μιὰ τάση συνολικῆς καταγραφῆς τῆς μετὰ στατιστικὸ τρόπο (οἱ κατάλογοι κάθε εἴδους ἀφθονοῦν στὸ ἀρχεῖο του), ἐνῶ οἱ ἀναφερόμενες στὴν προσωπικὴ του ζωὴ σημειώσεις ἀνασυνδέουν τὴν καθημερινή του ζωὴ ἀπὸ κάθε ἄποψη, ἀπὸ τὴν ὥρα τοῦ προγεύματος ἕως τὴ βαθιὰ νύχτα, ποὺ προτιμοῦσε γιὰ νὰ γράφει ἢ τὴν ὥρα τοῦ ὕπνου, ὅποτε ὄνειρευόταν ὄνειρα ποὺ δὲν παρέλειπε νὰ καταγράψει καὶ νὰ προσπαθεῖ νὰ ἐρμηνεύσει.

Οἱ ταξιδιωτικὲς του ἐντυπώσεις παρουσιάζουν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον καὶ ἀπὸ ἀρχαιολογικὴ ἄποψη ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἄλλες ἀπόψεις, γιατί τὸ ἐνδιαφέρον του ἐπεκτείνεται καὶ στὴ σύγχρονη ζωὴ τῶν περιοχῶν ποὺ περιγράφει. Εἶναι ἕνα ὑλικὸ ποὺ ἀξίζει νὰ ἐκδοθεῖ, ἀφ' ἐνός γιὰτὶ προέρχεται ἀπὸ ἕναν ἀρχαιολόγο καὶ ἐξαιρετικὰ σημαντικὸν καὶ ὄξυ σὲ τὶς παρατηρήσεις ταξιδιώτη καὶ ἀφ' ἑτέρου γιὰτὶ μπορεῖ νὰ παραβληθεῖ μετὰ τὶς ἐντυπώσεις ἄλλων στὰ ἴδια μέρη. Ἡ ἐπίσκεψη στὰ νησιά τῶν Κυκλάδων π.χ. τὸ 1847 καὶ τὸ 1849 γίνεται λίγο ἀργότερα ἀπὸ τὴν ἐπίσκεψη τοῦ Ludwig Ross (*Reisen auf den griechischen Inseln*, Stuttgart und Tübingen 1840). Κατὰ εὐτυχὴ σύμπτωση ἐπίσης γιὰ τὴν ἐκδρομὴ στὴ Θίβη τὸ 1877, τῆς ὁποίας σώζεται ἡ περιγραφή τοῦ Π. Εὐστρατιάδου (Β.Χ. Πετράκος, 'Ἡ καθημερινὴ ζωὴ τῶν ἀρχαιολόγων, *ΑΕ* 1987, 185-192), διαθέτουμε καὶ τὴν ἀνέκδοτη τοῦ Σ.Α.Κ.

Τὰ κατάλοιπα τοῦ Σ.Α.Κ. προσφέρονται ὄχι μόνον γιὰ τὴ διερεύνηση πλευρῶν τῆς προσωπικότητός του ἀλλὰ ἀποτελοῦν ἐπίσης πλούσια πηγὴ πληροφοριῶν, ὡς ὑλικὸ ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὸν δημιουργὸ του, ὅσο εἶναι δυνατὸς ἕνας τέτοιος χαρακτηρισμὸς γιὰ ἕναν κλασικὸ φιλόλογο, ποὺ μελετᾷ τὶς διαδοχικὲς ἐρμηνεῖες καὶ τὸν κατὰ καιροὺς σχολιασμὸ τῶν κειμένων, ἀρχαίων, ἐλληνικῶν καὶ λατινικῶν, γιὰ ἕναν

ἐπιγραφικό, ὁ ὁποῖος ἀναζητεῖ τὴν πλησιέστερη σὺν ἀνακάλυψή της ἀνάγνωση καὶ περιγραφὴ μιᾶς ἀρχαίας ἐπιγραφῆς, γιὰ ἕναν ἀρχαιολόγο, ὁ ὁποῖος ἀναζητεῖ κάποιο μνημεῖο λανθάνον σήμερα ἀλλὰ περιλαμβανόμενο σὲ κάποιον σχετικὸ κατάλογο τοῦ Σ.Α.Κ. κ.ὀ.κ. Εἶναι αὐτονόμη, τέλος, ἡ χρησιμότητα τῆς πληθώρας τῶν ἔμμεσων πληροφοριῶν, ποὺ ἀναφέρονται σὲ πρόσωπα καὶ πράγματα τῆς ἐποχῆς τοῦ Σ.Α.Κ., γιὰ τὴν πληρέστερη κατανόηση τοῦ ἑλληνικοῦ 19ου αἰ. γενικά.

Μὲ δυὸ λόγια στὸ ἀρχεῖο του ἀπεικονίζονται πενήντα χρόνια καὶ πλέον ζωῆς τοῦ ἑλληνικοῦ 19ου αἰ. μέσα ἀπὸ τὴ ματιὰ ἐνὸς σπουδαίου Ἑλληνα.

ΣΟΦΙΑ ΜΑΤΘΑΙΟΥ

Σχέδια τοῦ Σ.Α.Κ.
σὲ χειρόγραφο
τῶν καταλοίπων του.

Ο ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΣ ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ

Στὰ ὄσα συστηματικὰ ἐκθέτει ἡ κυρία Σοφία Ματθαίου περὶ τοῦ Ἀρχείου τοῦ Σ.Α.Κ. προσθέτω ὡς «εἰκονογράφηση» τῶν λόγων τῆς δύο μικρῆς βιβλιοκρισίας του. Καὶ οἱ δύο εἶναι γραμμένες στὸ ἐσωτερικὸ τῶν βιβλίων ποὺ ἀφοροῦν καὶ ἀποτελοῦν τὴ σύννοση τῆς γνώμης του γι' αὐτά. Ἡ πρώτη ἀφορᾶ τὸ βιβλίον τοῦ Otto Lüders, πρώτου Διευθυντῆ τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου (1874-1875), *Die Dionysischen Künstler* (Berlin 1873): «Φαίνεται ὅτι ὁ συγγραφεὺς δὲν ἐπρόφρασε νὰ λάβῃ ὑπ' ὄψιν ἐν τοῖς γενικῶς προταχθεῖσι περὶ θιάσων καὶ ὀργεῶνων τὴν ἐπιγραφὴν τὴν σημαντικὴν ἣν ἐτύπωσα ἐγὼ ἐν τῷ Ἀθηναίῳ (α' τεύχει τῆς 16 Μαρτίου 1872), ἂν καὶ ὑπογράφει τὸν πρόλογόν του τὸν Αὐγούστον τοῦ 1872. Ὡστε πρέπει νὰ περιμένωμεν ἀπὸ τὸν Foucart ἐν τῇ περὶ θιάσων κττ. μελλούσῃ πραγματείᾳ νὰ ληφθῇ αὕτη τε ἡ ἐπιγραφὴ ὑπ' ὄψιν καὶ εἴ τι ἄλλο παρέλειψεν ὁ Lüders».

Ἡ δευτέρα κριτικὴ ἀφορᾶ τὸ βιβλίον τοῦ Aug. Boltz, *Die Kyklopen* (Berlin 1885) καὶ εἶναι σχεδὸν τηλεγραφικὴ: «Χωρὶς νὰ ἔχω ὑπόληψιν εἰς τὸν συγγραφέα ἠγόρασα τὸ βιβλίον τοῦτο καὶ τὸ ἀνέγνωσα ἐκ περιεργείας νὰ ἰδῶ τί ἀλλοκοτίας θὰ ἔχη, διὰ νὰ διασκεδάσω, τῇ 18 Μαΐου 1885 ὡν δύσθυμος. Ἄλλὰ δὲν εἶναι πολὺ διασκεδαστικόν. Πλήρες μόνον ἀτοπιῶν καὶ ἀμεθοδίας».

*

ΠΕΝΘΗ

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ

Στις 25 Νοεμβρίου 1993 απέβίωσε ο Νικόλαος Β. Τωμαδάκης, (γενν. 3/16 Μαΐου 1907), όμότιμος καθηγητής τής Βυζαντινής Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, έταΐρος από τοῦ 1953 και Πρόεδρος τῶν Γενικῶν Συνελεύσεων τής Ἐταιρείας κατά τὰ έτη 1965, 1968-1970, 1973-1974, 1980 και 1981.

Ὁ Νικόλαος Τωμαδάκης ὑπῆρξε σημαντική μορφή τής έλληνικῆς φιλολογικῆς έπιστήμης, τής βυζαντινῆς και τής νεοελληνικῆς, και ὡς καθηγητής στο Πανεπιστήμιο δημιούργησε πολλούς μαθητές οἱ όποιοι συνεχίζουν σήμερα τὸ έργο του.

Μετά τῆς γυμνασιακῆς σπουδῆς του στα Χανιά φοίτησε στο Πανεπιστήμιο και έλαβε τὸ πτυχίό τὸ 1929. Τὸ 1930 διορίστηκε στο Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Κρήτης τοῦ όποίου έγινε, τὸ 1933, Διευθυντής. Τὸ 1947 έγινε Διευθυντής τῶν Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους και τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1949 εκλέχτηκε καθηγητής στο Πανεπιστήμιο τής Ἀθήνας.

Τὰ ένδιαφέροντα τοῦ Ν.Τ. ὑπῆρξαν ποικίλα και έκατοντάδες είναι τὰ δημοσιεύματά του. Ἰδιαίτερα σημαντικῆς είναι για τὰ πρό τῆς καθηγεσίας χρόνια οἱ σολωμικῆς μελέτες του. Ἐγινε τὸ 1935 διδάκτωρ στο Πανεπιστήμιο τής Ἀθήνας με τὴ διατριβή «Ἐκδόσεις και χειρόγραφα τοῦ Διονυσίου Σολωμοῦ», ἡ όποία ὑπῆρξε ἡ ἀρχή σειρᾶς μελετῶν για τὸν Σολωμό. Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν τοῦ ανέθεσε τὴν έκδοση τοῦ έργου τοῦ ποιητῆ αλλά έξ αιτίας τῆς φιλολογικῆς διαμάχης ποὺ ἀκολούθησε και τῆς πολεμικῆς έναντίον τοῦ Ν.Τ. ἡ έκδοση ματαιώθηκε. Πολὺ ἀργότερα, τὸ 1954, ὁ Ν.Τ. δημοσίευσε «Τὰ έργα τοῦ Διονυσίου Σολωμοῦ» με έκτενή εισαγωγή ποὺ ἀποτελεῖ πλήρη μελέτη για τὸν Ἐθνικό ποιητή. Σ' αὐτὴν βλέπει κανεῖς τῆς ἀπόψεις τοῦ Ν.Τ. για τὸν Σολωμό και τὸ βάθος τῆς έρευνας και τῆς γνώσης του.

Ὡς καθηγητής ὁ Ν.Τ. καινοτόμησε. Στο Φροντιστήριό του δίδαξε τὴ μέθοδο τῆς φιλολογικῆς έρευνας και καρπὸς τῆς διδασκαλίας του αὐτῆς ἦταν ἡ έκδοση ἀπό τοὺς φοιτητές τῶν Ὑμνων τοῦ Ρωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ.

Ὁ Ν.Τ. δίδαξε στο Πανεπιστήμιο μέχρι τοῦ 1972 και ἔως τὸν θάνατό του συνέχισε ἀκάματος τὸ συγγραφικό και έκδοτικό έργο. Ὡς καθηγητής ξεχώριζε για τὴν έντονη προσωπικότητά του και τὸν ἄκαμπτο χαρακτήρα του, ποὺ δημιουργοῦσε πολλές φορές ψευδεῖς έντυπώσεις. Ὅσοι ἀπό τοὺς φοιτητές του εἶχαν τὴν τύχη νὰ τὸν γνωρίσουν περισσότερο θὰ τὸν θυμοῦνται πάντοτε ὡς τὸν διδάσκαλο ποὺ κύρια ἔγνοια του ἦταν ἡ προκοπή τῶν μαθητῶν του.

Β.Χ.Π.

ΑΝΑΜΝΗΣΤΙΚΑ ΧΑΡΑΓΜΑΤΑ

Στὸ ὠραῖο κείμενο τοῦ Χρήστου Καρούζου ποὺ δημοσιεύεται στὸ τεῦχος τοῦτο μνημονεύονται ἐπιγραφές ποὺ χάραζαν οἱ ἀρχαῖοι ὡς ἐνθύμηση ἐπίσκεψῆς τους σὲ κάποιον τόπο, συνήθεια ποὺ διατηρεῖται ἕως σήμερα, στεγνὴ ὅμως γιατί οἱ σημερινοὶ χαράκτες περιορίζονται στὰ ὀνόματά τους, μὴ ἔχοντας ἴσως τὸν καιρὸ νὰ σκεφθοῦν.

Ἡ ἐπιγραφή τοῦ Ζωσίμου δημοσιεύεται στὴν πληρέστερη μορφή της ἀπὸ τὸν Bruno Snell, τὸν μεγάλο Ἑλληνιστὴ (AM 51, 1926, 160). Βρίσκεται χαραγμένη στὴ βόρεια παραστάδα τῆς ἀνατολικῆς ὄψης τοῦ ναοῦ τοῦ Ποσειδῶνος στὸ Σούνιο, ἐπάνω ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Byron (Μέντωρ 24, 1993, 40). Στὴ νότια παραστάδα τῆς ἀνατολικῆς ὄψης τοῦ ναοῦ εἶναι χαραγμένη ἡ ἐνθύμηση Ὀνήσιμος ἐμνήσθη τῆς ἀδελφῆς Χρήστης (IG III, 3824). Καὶ οἱ δύο παραστάδες εἶναι γεμάτες ἀπὸ χαράγματα, νεώτερα κυρίως, ποὺ ἔγιναν ὅταν οἱ λίθοι βρισκόνταν πεσμένοι στὸ ἔδαφος.

Τὸ ἐπίγραμμα (3ου π.Χ. αἰ.) ποὺ βρῆκε ὁ Νικόλαος Παπαδάκης στὴ Δωρίδα, στὴν περιοχὴ τῆς Βιτρινίτσας, καὶ τὸ ὁποῖο δημοσίευσε μὲ πολλὰς ἑλλείψεις (AD 6, 1920/21, 151· SEG 3, 435), ξαναμελετήθηκε ἀπὸ τὸν Werner Peek (Mnemosynon Theodor Wiegand, München 1938, 28) καὶ τὸν Günther Klaffenbach. Τὸ κείμενο ποὺ παρέχει ὁ τελευταῖος (IG IX I², 3, 662) διαφέρει ἐλάχιστα ἀπὸ τοῦ Peek καὶ εἶναι τοῦτο:

τήκομαι ὡστ' ἐν ὄρεσι
 χιῶν διὰ τὴν κατάχρ[υ]-
 στον Μνάσαρον, ὠραί-
 αν ἀπήτριαν· ὦ μέλι, πολ-
 ῆν μνημοσύνην σου
 ἔχω χρηστοσύνης
 ἔνεκεν.

Τὴ συνήθεια νὰ χαράζει κανεὶς ἐνθυμήσεις ὅπως τοῦ Σουνίου ἢ τὸ ὄνομά του καὶ τῶν φίλων του μὲ θαυμαστικὰ ἐπίθετα ἢ ἀκόμη ἐπιφωνήματα καὶ χαρακτηρισμούς, τὴ βρίσκουμε καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ἀρχαιότητος. Ἡ μεγαλύτερη πυκνότητά αὐτοῦ τοῦ εἴδους τῶν ἐπιγραφῶν ἀπαντᾷ στὰ γυμνάσια. Οἱ νέοι, κυρίως γιὰ λόγους συναισθηματικὸς ἢ ἐπιδείξεως, εἶναι ἐκεῖνοι ποὺ χαράζουν περισσότερο. Διάσημες εἶναι οἱ ἑκατοντάδες ἐπιγραφές-χαράγματα τοῦ γυμνασίου τῆς Πριήνης, ἑπτακόσιες καὶ πλέον, ἐπαναλήψεις

του ίδιου τύπου με αλλαγή στην κάθε μία του ονόματος του χαράκτη: ὁ τόπος Ἀπολλᾶ και Φιλίσκου τοῦ Φιλίσκου. Ἐδῶ πρόκειται για δύο ἀδέλφια ποῦ χάραξαν κοινή ἐπιγραφή.

Ἡ συνήθεια αὐτὴ τῶν χαραγμάτων δὲν ἦταν πάντα ἀνεκτὴ. Ὁ Πλούταρχος (Περὶ πολυπραγμοσύνης 11, 520 D-E) μιλάει καταφρονητικὰ για τὶς ἐνθυμήσεις και τὰ ποικίλα χαράγματα:

Πρῶτον μὲν οὖν ἀπὸ τῶν βραχυτάτων και φαυλοτάτων ἀρξώμεθα. τί γὰρ χαλεπὸν ἐστὶν ἐν ταῖς ὁδοῖς τὰς ἐπὶ τῶν τάφων ἐπιγραφὰς μὴ ἀναγινώσκειν, ἢ τί δυσχερὲς ἐν τοῖς περιπάτοις τὰ κατὰ τῶν τοίχων γράμματα τῇ ὄψει παρατρέχειν, ὑποβάλλοντας αὐτοῖς ὅτι χρήσιμον οὐθὲν οὐδ' ἐπιτερπὲς ἐν τούτοις γέγραπται· ἀλλ' ἐμνήσθη' ὁ δεῖνα τοῦ δεῖνος ἐπ' ἀγαθῶ' και φίλων ἄριστος' ὄδε τις, και πολλὰ τοιαύτης γέμοντα φλυαρίας; ἂ δοκεῖ μὲν οὐ βλάπτειν ἀναγινωσκόμενα, βλάπτει δὲ λεληθότως τῶ μελέτην παρεμποιεῖν τοῦ ζητεῖν τὰ μὴ προσήκοντα.

(Ἄς ἀρχίσουμε λοιπὸν ἀπὸ τὰ πιὸ δευτερεύοντα και ἀσήμαντα. Κατὰ τί εἶναι δύσκολο νὰ ἀποφεύγουμε νὰ διαβάσουμε στοὺς δρόμους τὶς ἐπιγραφὲς τῶν τάφων, ἢ ἀκόμη τί τὸ κουραστικὸ ὑπάρχει στὸ νὰ κοιτᾶμε ἀπλῶς ὅταν περπατᾶμε αὐτὰ ποῦ εἶναι γραμμένα στοὺς τοίχους, ὑπενθυμίζοντας στὸν ἑαυτὸ μας πῶς τίποτε τὸ χρήσιμο και τὸ εὐχάριστο δὲν ἔχει γραφτῆ ἐπάνω τους· παρὰ «θυμῆθηκε» ὁ δεῖνα τὸν δεῖνα «εὐχόμενος τὴν καλὴ τύχη» και ὅτι κάποιος εἶναι «ὁ καλύτερος φίλος» και πολλὲς παρόμοιες φλυαρίες; Μπορεῖ νὰ φαίνεται ὅτι διαβάζοντάς τα δὲν βλάπτεσαι, στὴν πραγματικὴτητα βλάπτεσαι ἀσυναίσθητα μὲ τὸ νὰ συνηθίζεις νὰ ἀσχολεῖσαι μὲ πράγματα ποῦ δὲν σὲ ἀφοροῦν.)

*

Σχεδιάσμα χαραγμάτων
στὸ γυμνάσιο τῆς Πριήνης
(Hiller von Gaertringen,
Inschriften von Priene,
Berlin 1906, 161).

ΕΜΕΙΣ ΚΑΙ ΤΑ ΑΡΧΑΙΑ

Τοῦ Γιάννη Μηλιάδη (1895-1975) ἔχει δημοσιευθῆ παλαιότερα (ΕΔΑΕ 5, 1989, 11-15) σύντομο κείμενο μὲ τὸν τίτλο «Πῶς τὸν νομίζουν καὶ πῶς εἶναι ὁ ἀρχαιολόγος». Κρίθηκε σκόπιμο νὰ ἀναδημοσιευθῆ ἕνα ἄλλο κείμενό του, «Ὁ λαὸς καὶ τὰ ἀρχαῖα», ποὺ καθρεφτίζει ἀντιλήψεις μιᾶς ἄλλης ἐποχῆς, μισὸν αἰῶνα πρὶν. Τὰ ἀρχαῖα στὶς ἡμέρες μας ἔχουν γίνῃ μισητά, ὅσο καὶ ἂν ἐκεῖνοι ποὺ τὰ μισοῦν ὑποκρίνονται, ἔχοντας τὴν ἀπαίτηση νὰ πιστέψουμε ὅτι τὰ ἀγαποῦν, ἰδιώτες, πολιτικοί, κρατικοὶ παράγοντες ἢ μίσθαρνα ὄργανα ἄνομων συμφερόντων. Ἐμποδίζουν τὰ ἀρχαῖα τὴν ἀπόκτηση κέρδους ὅπου καὶ ἂν βρεθοῦν. Σὲ οἰκόπεδο, σὲ χωράφι, σὲ δρόμο, στὰ ἔργα τοῦ μετρό, στὴ θάλασσα. Θὰ φανῆ λοιπὸν ξεπερασμένο τὸ κείμενο τοῦ Μηλιάδη καὶ στοὺς ἀρχαιολόγους, σὲ ὀρισμένους ὁμως ἴσως δημιουργήσει νοσταλγία γιὰ κάτι ποὺ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ξαναγίνει.

Ὁ Μηλιάδης ἔζησε ὡς ἀρχαιολόγος σὲ μιὰν ἐποχὴ χωρὶς ἐπαγγελματικὴ ἀγωνία. Ἀκόμη κι ὅταν ὑποχρεώθηκε, πρῶτος αὐτὸς ἀπὸ τοὺς τότε (1955) λιγοστοὺς Ἑλληνες Ἐφόρους, νὰ διενεργήσει μεγάλῃς ἔκτασης ἀναγκαστικὲς ἀνασκαφὲς ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ Ὡδεῖο τοῦ Ἡρώδου, εἶχε τὴν τύχη νὰ μὴν τὶς κάνει μὲ τὸν ταπεινωτικὸ τρόπο ποὺ γίνονταν στὰ κατορινὰ χρόνια καὶ ἐξακολουθοῦν νὰ γίνονται.

Σήμερα δὲν ὑπάρχουν οὔτε οἱ χωρικοὶ ποὺ μποροῦν νὰ ἐκτιμήσουν τὸ ἔργο τῶν ἀρχαιολόγων, οὔτε καθαρολόγοι δημοδιδάσκαλοι, οὔτε καθηγητὲς, θαυμαστὲς τοῦ Ὀμήρου καὶ καταφρονητὲς τοῦ Παλαμᾶ καὶ τοῦ Γρυπάρη. Ἀντίθετα, μὲ τὰ χρόνια δημιουργήθηκε σφοδρὴ ἀντίθεση ἀρχαιολόγων καὶ ἀνθρώπων τῆς ὑπαίθρου, γιὰτὶ οἱ πρῶτοι πολὺ συχνὰ ἐμποδίζουν τὶς οἰκοδομήσεις στοὺς ἀρχαιολογικοὺς χώρους (πρβ. Κνωσό) ἢ, ἀκόμη χειρότερα, ἔχουν τὴν περιέργεια νὰ ἐλέγχουν τίτλους ἰδιοκτησίας τῶν τέως ἀδέσποτων ἄγονων ἐκτάσεων ποὺ ξαφνικὰ ἀπόκτησαν ἰδιοκτήτη καὶ εἶναι ἔτοιμες νὰ πουληθοῦν. Πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια ἡ λεγόμενη ἀρχαιολογικὴ μάλιστα ἐμπόδιζε τὴν ἀνάπτυξη τῶν πόλεων· σήμερα τῆς ὑπαίθρου.

Τὸ κείμενο τοῦ Μηλιάδη, ποὺ δημοσιεύτηκε στὰ «Νεοελληνικὰ Γράμματα» τοῦ Ἐλευθερουδάκη (περίοδος Β΄, τεύχ. 143, Σάββατο 26 Αὐγούστου 1939), πρέπει νὰ θεωρηθῆ ὡς μία ἱστορικὴ μαρτυρία γιὰ πράγματα ποὺ δὲν ὑπάρχουν πλέον.

*

Ο ΛΑΟΣ ΚΑΙ ΤΑ ΑΡΧΑΙΑ

Είναι πολύ ενδιαφέρον να ιδούμε πώς αντίκρυσε και πώς αντίκρυσσε τ' αρχαία ο πολὺς λαός, ὁ ἑλληνικὸς λαὸς ποὺ ζεῖ ἀνάμεσά τους. Αὐτὸ θὰ εἶναι κι' ἓνα ἀξιόλογο μάθημα γιὰ μᾶς, γιατί ἔτσι θὰ μπορέσουμε νὰ διακρίνουμε καὶ τί μποροῦν νὰ προσφέρουν στὸ λαὸ τ' ἀρχαῖα μας, αὐτὸς ὁ ἀνεκμετάλλευτος ἀκόμα πλοῦτος. Ξέρω, ξέρω τί θὰ μοῦ πείτε. "Ὅτι καμμιά φορά οἱ ἄνθρωποι τοῦ λαοῦ γίνονται τυμβωρύχοι καὶ καταστρέφουν τ' ἀρχαῖα. Ἄλλὰ ἂν οἱ τυμβωρύχοι εἶναι ἄνθρωποι τοῦ λαοῦ, οἱ ἀρχαιοκάπηλοι ὅμως εἶναι δυστυχῶς, πολὺ συχνὰ ἄνθρωποι ἐξελιγμένοι καὶ ὄχι σπάνια πολὺ... ἀξιότιμοι. Δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε ὅτι ὁ ἀρχαιοκάπηλος δημιουργεῖ τὸν τυμβωρύχο. Ἄς μὴν εἴμαστε ὅμως ὑπερβολικοὶ καὶ ἄδικοι. Ἐμεῖς ποὺ ἀνακατενόμαστε ἐπαγγελματικὰ μὲ τὰ πράγματα αὐτά, ξέρομε πολὺ καλὰ ὅτι ὁ μεγαλύτερος κίνδυνος γιὰ τ' ἀρχαῖα δὲν εἶναι ὁ ἀπλὸς λαός. Ἀντίθετα μάλιστα πολὺ συχνὰ εἶναι προστάτης τους —φανατικὸς προστάτης κι' ἐγωϊστικὸς καμμιά φορά— ὅπως καθέννας ποὺ συνδέεται μὲ τὰ πράγματα μὲ τὸ θερμὸν αὐτὸ σύνδεσμο ποὺ λέγεται ἀγάπη. Καὶ τὸ πιὸ χαρακτηριστικὸ εἶναι τοῦτο: "Ὅτι ἡ ἀγάπη αὐτὴ δὲν στηρίζεται στὴ γνώση, ἀλλὰ στὴν ἄμεση αἴσθησι. "Ὡστε εἶναι ἀρκετὰ ἐπιπόλαιο νὰ λέμε ὅτι ὁ ἀπλὸς λαός δὲν ἔχει τὴν ἰκανότητα νὰ νοιώσει τὴν ὁμορφιά. Ἡ προσωπικὴ μου τοῦλάχιστον πείρα αὐτὸ μοῦ δίδαξε.

Ἀπὸ τοὺς πιὸ σκοτεινοὺς χρόνους τῆς τουρκοκρατίας, ἔχουμε μερικές σαφεῖς μαρτυρίες γιὰ τὴ συγκινητικὴ ἀγάπη τοῦ λαοῦ μας στ' ἀρχαῖα. Βέβαια ὅλοι κάτι εἶχαν ἀκούσει γι' ἀρχαίους "Ἕλληνες, ἀντρειωμένους καὶ σχεδὸν ὑπεράνθρωπους προγόνους ποὺ τοὺς ἐθαύμαζε ὁ κόσμος ὅλος. Ἦξεραν ὅτι αὐτὰ ποὺ ἔβλεπαν μπροστά τους ἦσαν ἔργα ἐκείνων καὶ τὰ σεβόντουσαν σὰν πατρογονικὴ κληρονομιά. Ἄλλὰ εἶχαν κι' ἄλλους πιὸ ἐσωτερικοὺς τρόπους νὰ συνδεθοῦν μαζὺ τους καὶ συχνὰ τὸ σημαδιακὸ ἀρχαῖο τοῦ τόπου μας γινότανε γιὰ τοὺς χωριανούς ἓνας ἀγαθὸς δαίμονας ποὺ ἔπαιρνε ἐνεργὸ μέρος στὴ ζωὴ τους.

"Ἀγγλοὶ περιηγητὲς τῶν τελευταίων χρόνων τῆς τουρκοκρατίας, μᾶς κάνουν λόγο γιὰ ἓνα μεγάλο ἄγαλμα στὴν Ἐλευσίνα ποὺ τὸ θεωροῦσαν τὸ καλὸ στοιχεῖο τοῦ τόπου καὶ σχεδὸν τὸ λάτρευαν εἰδωλολατρικά. Κάποτε ποὺ προσπάθησαν μὲ τὴν ἄδεια τῶν τουρκικῶν ἀρχῶν, ξένοι νὰ τὸ φορτώσουν σ' ἓνα καράβι γιὰ νὰ τὸ μεταφέρουν στὴν Εὐρώπη, οἱ Ἐλευσινιωτὲς σηκώθηκαν στὸ ποδᾶρι καὶ διαμαρτυρήθηκαν γιατί ἂν ἔφευγε τὸ ἄγαλμα ἀπ' τὸν τόπο του θὰ ἔπεφταν ἀρρώστειες καὶ θὰ καταστρέφονταν τὰ σπαρτά. Ὡστόσο ἡ σουλτανικὴ διαταγὴ ἦταν ἰσχυρότερη καὶ τὸ ἄγαλμα φορτώθηκε. Ὅλο τὸ χωριὸ ἔπεσε σὲ μεγάλο πένθος. Ἡ τύχη ὅμως τᾶφερε καὶ τὸ καράβι ἐκεῖνο ποὺ μετέφερε τὸν ἀρπαγμένο θεὸ ναυάγησε, ἂν καὶ τὸ ἀρχαῖο μπόρεσε νὰ διασωθεῖ καὶ νὰ φτάσει στὸ Λονδίνο. Ὁ Γερμανὸς πάλι ἀρχαιολόγος Ρῶς, ποὺ ἦταν ἐπὶ Ὄθωνος στὴν Ἑλληνικὴ ὑπηρεσία τῶν ἀρχαιοτήτων, μᾶς λέει ὅτι ἀντιμετώπισε τὴν ἔνοπλη ἐξέγερση τῶν κατοί-

κων ενός χωριού της Λακωνίας, όταν θέλησε να περιμαζέψει ένα αρχαίο ανάγλυφο για να το μεταφέρει στο Μουσείο. 'Αλλά γιατί να πάμε πίσω στην εποχή του Ρώς; 'Ολοι έμεις ξέρουμε πόσες δυσκολίες δοκιμάζουμε σήμερα ακόμα για να μεταφέρουμε τ' αρχαία ενός χωριού στο γειτονικό Μουσείο της πλησιέστερης πόλεως και πώς όλοι θα ήθελαν, αν ήταν δυνατό, κάθε χωριό να είχε κι' ένα δικό του Μουσείο.

Τίποτα όμως δεν μπορεί να μᾶς ζωγραφίσει πιο ζωντανά το συναισθηματικό σύνδεσμο του λαού με τ' αρχαία του τόπου, όσο μιὰ αθηναϊκή παράδοση που κυκλοφορούσε από στόμα σε στόμα κι' έφτασε ως έμᾶς.

"Όταν —λέει— ο μιλόρδος απέσπασε από τὸν Παρθενῶνα τὰ περίφημα γλυπτά, κι' από τὸ 'Ερέχθειο τὴ μιὰ από τις Καρυάτιδες, είχε δώσει ὁδηγίες νὰ πάρουν και τις ἄλλες πέντε. 'Αλλά οἱ ἄνθρωποι του φοβήθηκαν τοὺς θρήνους τους κι' ἔφυγαν ἄπρακτοι. Κι' από τότε κάθε βράδυ οἱ πονεμένοι 'Αθηναῖοι —ραγιάδες ακόμα— ἄκουγαν πάνω ἀπ' τὸ Κάστρο τους τὸ σπαραγμὸ τῶν μαρμαρωμένων κορῶν που καλοῦσαν τὴν ἀρπαγμένη τους ἀδελφούλα. 'Αλλά ὅ,τι εἶδαμε ως τώρα μᾶς δείχνει ἕναν ἱστορική και κάπως φετιχιστική μορφή σύνδεσμο τοῦ λαοῦ με τ' αρχαία.

Σ' αὐτὴ τὴν κατηγορία ὑπάγονται και οἱ ἄπειροι θρύλοι για μνητικούς θησαυροὺς που εἶναι τάχα θαμμένοι μέσα στ' αρχαία. 'Εμεῖς οἱ ἀρχαιολόγοι ξέρουμε τί τραβοῦμε κάθε χρόνο από τοὺς ὄνειροπαρμένους αὐτοὺς θησαυροθήρες. 'Αλλά ξέρουμε επίσης ὅτι παρόμοιοι θρύλοι κυκλοφοροῦν και σε πολλοὺς ἄλλους λαούς. Στὴν ψυχὴ όμως τοῦ λαοῦ μας μίλησαν και μιλοῦν ακόμα τ' αρχαία και αὐτὰ καθ' ἑαυτὰ ως ἔργα τῆς τέχνης τῶν ἀνθρώπων, ως καλλιτεχνική μορφή, ὅπως θὰ λέγαμε στὴν τεχνική γλώσσα. Μιλῶ για τὸν πολὺ ἀπλό λαό, γι' αὐτὸν που δὲν ἔμαθε τρία κολυβογράμματα για νὰ μεγαλοπιαστεῖ και που συνήθισε τὴν κρίση του νὰ μὴν τὴν ἔξαρτᾶ από μιὰν ἀμφίβολη γνώση, ἀλλὰ από τὴν ἄμεση παρθενική σχέση του με τὰ πράματα. Τέτοιοι ἄνθρωποι, ἕνας τσοπάνος π.χ. που βόσκει καθημέρα τὸ κοπάδι του γύρω και μέσα στο παλιὸ κάστρο τοῦ τόπου του, ἔρχονται σε μιὰ σχέση, ψηλαφητὴ θὰ τὴν ἔλεγα, με τὸ ἀντικείμενο. Και χωρὶς νὰ ξέρουν ἱστορία, που τὴν ἀντικαθιστοῦν με τὸ μῦθο, και χωρὶς νὰ ἔχουν ἰδέα από αἰσθητικές θεωρίες, τοὺς ἀκοῦς πολὺ συχνὰ νὰ σοῦ κάνουν τόσο σίγουρες παρατηρήσεις που θὰ τις ζήλευε τὸ πιὸ ἔμπειρο μάτι. Τὸ μέσο με τὸ ὅποιο ἐπικοινωνεῖ με τὰ πράματα ὁ ἀπλὸς αὐτὸς ἄνθρωπος εἶναι ὁ πιὸ ἄδολος θαυμασμός.

Βέβαια ἂν πάρεις ἄξαφνα ἕναν ἄνθρωπο τοῦ λαοῦ και τὸν καθίσεις ἀπέναντι σ' ἕνα ἄγαλμα και τοῦ ζητήσεις τὴ γνώμη του, θὰ σαστίσει και θὰ τὰ χάσει. 'Ο λαὸς δὲν ἀγαπάει παρὰ τὰ πράματα που εἶχε για πολὺ καιρὸ κοντὰ του και σιγὰ-σιγὰ ἀνεπαίσθητα γνώρισε τις λεπτομέρειές τους και συνδέθηκε μαζί τους —τὰ ἔζησε ὅπως λέμε. 'Αλλὰ ὁ θαυμασμός του δὲν εἶναι ρωμαντικός και ἐξωτερικός. 'Εχει ἀφάνταστη ἀξία και μάλιστα παιδαγωγική, γιατί πηγάζει μέσα ἀπ' τὰ πρά-

ματα. Τὸ μέγεθος εἶναι βέβαια ἕνα στοιχεῖο ποῦ τοῦ χτυπάει ἀμέσως στὸ μάτι καὶ τοῦ ἐπιβάλλεται. Ἄλλὰ ἔπειτα πάει στὴ λεπτομέρεια, καὶ χαίρεται αὐτὸ τὸ βασικὸ καὶ ἀναντικατάστατο —τὴ δουλειά. Εἶδα μὲ τὰ μάτια μου ζωτάρηδες γιδοβοσκούς νὰ χαϊδεύουν τὶς πέτρες τῶν κάστρων μὲ τὸ χέρι τους καὶ νὰ βάζουν μὲ προσοχὴ τὸ δάχτυλο στοὺς ἀρμούς.

— Τί παστρική δουλειά, σοῦ λένε. Οὔτε βελόνα δὲν περνάει ἀνάμεσα στὸν ἀρμό. Αὐτὸ δὲν γίνεται στὰ κουτουροῦ, εἶναι μεγάλη δουλειὰ αὐτὴ νὰ πελεκηθεῖ ἔτσι κοτζάμ' πέτρα. Κι' ἀπὸ κεῖ ξεπηδάει ὁ θαυμασμός: τοῖχος παλληκάρι, θεόχτιστος θάνα! Αὐτὸ εἶναι μιὰ ἀγνή αἰσθητικὴ ἀπόλαυση ποῦ δὲν μποροῦν πολλοὶ νὰ καυχηθοῦν ὅτι μποροῦν νὰ τὴν προσφέρουν ἔτσι ἄμεσα καὶ σωστά στὸν ἑαυτὸ τους. Ἐντελῶς διάφορα εἶναι τὰ πράματα μὲ τοὺς μισοδιαβασμένους ποῦ παίρνουν ἀντίστροφα τὸ δρόμο. Αὐτοὶ ἐξακοντίζουν τὴ λειψή τους γνώση πάνω στὰ πράματα γιὰ νὰ δικαιολογήσουν τὸν ξῶδερο θαυμασμό τους. Αὐτοὶ θαυμάζουν πάντοτε ὅ,τι ἔχουν ἀκούσει πῶς εἶναι ἄξιο θαυμασμοῦ. Γι' αὐτοὺς πέρα ἀπ' τὸ Φειδία δὲν ὑπάρχει τίποτ' ἄλλο ὠραῖο. Θυμᾶμαι ἕναν καθηγητὴ ποῦ μοῦλεγε κάποτε: Τί μοῦ μιλάς γιὰ Παλαμᾶ καὶ Γρυπάρη. Ὁ Ὅμηρος εἶναι ποιητής!

Θὰ μοῦ ἐπιτρέψετε νὰ σᾶς διηγηθῶ μὲ δυὸ λόγια ἕνα περιστατικὸ ποῦ παρακολούθησα ἐγὼ ὁ ἴδιος —πᾶνε καμμιά δεκαριά χρόνια— σὲ μιὰν ἀπὸ τὶς ἐκδρομὲς μου, στὴν Ἀττική. Ἦταν Κυριακὴ πρωτὶ. Μόλις εἶχε ἀπολύσει ἡ ἐκκλησία ὅταν ἔμπαινα κι' ἐγὼ μὲ τὴ συντροφιά μου στὸ χωριό. Εἶδαμε μαζεμένους ἀνθρώπους ποῦ μιλάγανε δυνατὰ καὶ χειρονομούσανε. Τραβήξαμε πρὸς τὰ ἐκεῖ. Νὰ τί εἶχε τρέξει: Ἀπὸ βραδὺς ἕνας χωρικός εἶχε κουβαλήσει ἀπὸ τὸ χωράφι του μιὰ μεγάλη μαρμάρινη πλάκα γεμάτη ἀπὸ θαυμάσιες ἀνάγλυφες διακοσμῆσεις. Ἦταν πραγματικὰ μιὰ χαρὰ νὰ τὰ βλέπεις τὰ καλοδουλεμένα ξόμπλια, ρόδακες καὶ στρόβιλοι καὶ ὁμορφες κορνίζες μὲ δυὸ καμαρωτὰ παγώνια καὶ στὴ μέση ἕνας ὁμορφοκαμωμένος σταυρός, σὰ νᾶτανε πλεγμένος ἀπὸ σκοινί. Ὅλα βαλμένα σὲ τάξη ἀρμονικὴ καὶ φρέσκα σὰ νὰ βγῆκαν χθὲς ἀπ' τὰ χέρια τοῦ τεχνίτη. Θὰ ἦταν κάποιον θωράκιο ἀπὸ παλιὰ βυζαντινὴ ἐκκλησία.

Γινότανε λοιπὸν μεγάλη συζήτηση ἀνάμεσα στοὺς χωρικούς γιὰ τὴν ὁμορφιὰ τῆς πλάκας, τὴ σημασία της καὶ τὴ νοηματικὴ της ἀξία φυσικά. Στὸ τέλος ἀπ' ὅλη τὴ συνάθροιση εἶχαν ξεχωρίσει δυὸ, σὰν ἐμπειρογνώμονες νὰ ποῦμε, ποῦ εἶχαν πάρει τὴ συζήτησή ἀπάνω τους καὶ διαφωνοῦσαν.

Τοὺς ἤξερα καὶ τοὺς δυὸ. Ὁ ἕνας ἦταν ὁ μαστρο Γιώργης, χωριανὸς μαραγκός. Ἀνακλαδισμένος μπροστὰ στὴν πλάκα τὴν κοίταζε προσεχτικὰ κι' ἄπλωνε καὶ τὸ χέρι του γιὰ νὰ νοιώσει πῶς ἦταν δουλεμένο τὸ ἀνάγλυφο καὶ γιὰ νὰ παρακολουθήσει τὸ περίπλοκο σχέδιο.

— Φίνα δουλειά, σοῦ λέω, μὲ γοῦστο καὶ μὲ τὸ κολαί της κανωμένη. Δὲ γίνεται μὲ τὰ δικὰ μας ἐργαλεῖα. Αὐτὴ ἡ πλάκα θὰ εἶναι ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες. Ἄκου ποῦ σοῦ λέω, ἐγὼ, Δάσκαλε!

— Ἀνοησίες! τοῦ ἀπαντοῦσε ὁ κύριος Εὐθύμιος, ὁ γερο-πρόσφυγας δημοδιδάσκαλος τοῦ χωριοῦ. Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ἦσαν εἰδωλολάτραι

καὶ δὲν εἶχαν τὸ σημεῖον τοῦ τιμίου Σταυροῦ. Καὶ γυρίζοντας πρὸς ἔμένα — ἦταν παλιά μου γνωριμία— μοῦ λέει: "Ἀνθρωπος ἀγράμματος, ξύλον ἀπελέκητον. Δὲ θέλει νὰ ἐνοήσῃ ὅτι τὸ εὔρημα δὲν ἔχει καμμίαν ἀξίαν!

Κι' ἐγύρισε τὶς πλάτες του πρὸς τὸ μαραγκὸ καὶ τὴν πλάκα. 'Ο καθένας ἐπέμενε στὴ γνώμη του. 'Ο χωριάτης ἐνοιωθε τὴν ὁμορφιὰ τῆς δουλειᾶς κι' ἐπειδὴ εἶχε ἀκούσει ὅτι οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ἔκαναν ἀριστουργήματα τὴν ἀπέδιδε τὴν πλάκα μὲ τὸ Σταυρὸ σ' αὐτούς. 'Ο δάσκαλος πάλι εἶχε μάθει ὅτι μόνον οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ἔκαναν ἀξιόλογα ἀριστουργήματα. Καὶ ἐπὶ πλέον ἤξερε ὅτι δὲ μπορούσε νὰ εἶναι ἀρχαία μία πλάκα μὲ Σταυρό. Μὰ δὲν εἶχε μάτια νὰ ἰδεῖ καὶ νὰ νοιώσει τὴν ὁμορφιὰ τῆς δουλειᾶς.

"Ἀχ! μὲ τί καρδιὰ νὰ τὸ πείς τοῦ καημένου τοῦ κύρ Εὐθύμιου — Θεὸς σχωρέστον, εἶναι πεθαμένος τώρα— πὼς αὐτὸ πού ἤξερε δὲν ἄξιζε οὔτε μόνολεπτο μπροστὰ σὲ κεῖνο πού ἐνοιωθε ὁ χωριάτης κι' ὅτι τὸ σφάλμα τοῦ χωριάτη ἦταν ἀπείρως πιὸ κοντὰ στὴν ἀλήθεια καὶ τὴν ὁμορφιὰ τῆς ζωῆς καὶ τῆς τέχνης ἀπὸ τὴν ἀμφίβολη σοφία τοῦ δασκάλου! 'Ο ἓνας ἔβλεπε πράματα, ὁ ἄλλος ἀνακάτευε γνώσεις.

Εἶναι λοιπὸν νὰ μὴ θαυμάζεις τὴν ἐντιμὴ στάση πού κρατᾷ ὁ ἀπλὸς λαὸς ἀπέναντι στὰ ὠραῖα πράματα; 'Ο ἄνθρωπος τοῦ λαοῦ δὲ μπορεί, φυσικὰ, νὰ κάνει μιὰν ἀνώτερη σύνθεση τῶν αἰσθημάτων του καὶ τῶν κρίσεών του καὶ πρῶτ' ἀπ' ὅλα γιατί δὲν ἔχει δεῖ πολλὰ πράματα. Δὲν ἔχει πλοῦτο εἰκόνων, ὅπως λέμε. "Ὅμως αὐτὸ πού θέλω νὰ τονίσω εἶναι τοῦτο.

"Ὅτι ὁ ἀπλὸς λαὸς εἶναι πολὺ συχνὰ βαλμένος ἀπὸ ἐνστικτο στὸν ἴσιο δρόμο γιὰ τὴν ἐκτίμηση τῶν ἔργων τέχνης — καὶ τ' ἀρχαῖα τοῦ τόπου του εἶναι τὰ μόνα ἔργα τέχνης πού γνωρίζει σ' ὅλη του τὴ ζωὴ— καὶ μπορεί νὰ τὰ χαρεῖ πιὸ ἄδολα γιατί πηγαίνει ἀπὸ τὴν ἐκτίμηση τῆς δουλειᾶς καὶ τῆς λεπτομέρειας στὴν αἴσθηση τοῦ συνόλου καὶ στὸ θαυμασμό.

Δυστυχῶς ὑπάρχουν πολλοὶ μορφωμένοι ἄνθρωποι, κι' ἀνάμεσα σὲ μᾶς τοὺς ἀρχαιολόγους ἀκόμα, πού ποτὲ δὲν τὰ καταφέραμε νὰ γνωρίσουμε αὐτὸ τὸν ἴσιο δρόμο. "Ὅταν βρεθοῦμε μπροστὰ σ' ἓνα ἔργο τέχνης δὲν ἀφηνόμαστε ἐλεύθεροι νὰ νοιώσουμε ὅσο μπορούμε τὴν ὁμορφιά του, ἀλλὰ κάνουμε μιὰν αὐτόματη ἀναγωγὴ στὶς γνώσεις μας: Κοιτᾶμε τί μπορεί νὰ ξέρομε γι' αὐτό, ὥστε νὰ κανονίσουμε ἀνάλογα τὴν κρίση μας. Καὶ τὰ καταφέρνουμε νὰ μὴν ἀντικρύσουμε οὔτε μιὰ φορὰ μὲ τὰ μάτια τῆς ψυχῆς μας τὸ ἀντικείμενο τῆς μελέτης μας!

"Ἴσως αὐτὸ νὰ εἶναι κάτι πού δὲ μπορεί νὰ βγεῖ κανεὶς νὰ τὸ φωνάξει σ' ὄλον τὸν κόσμο, ἀλλὰ νομίζω ὅτι μπορῶ νὰ τὸ ἐμπιστευτῶ μυστικὰ ἰδιαιτέρως σὲ σᾶς!

ΓΙΑΝΝΗΣ ΜΗΛΙΑΔΗΣ

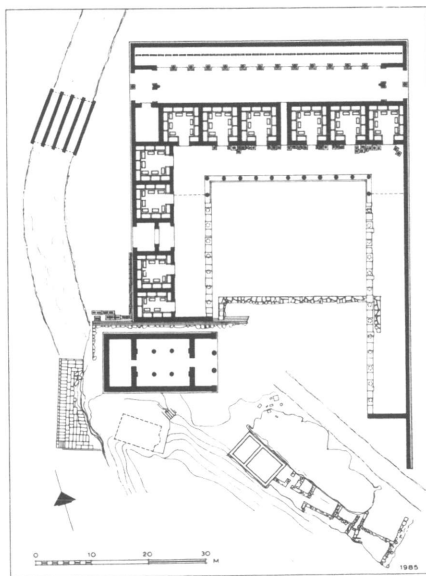
Η ΠΛΗΜΜΥΡΑ ΤΗΣ ΒΡΑΥΡΩΝΟΣ

Στὸ προηγούμενο τεύχος, σελ. 158, περιγράφηκε ἡ πυρπόληση τοῦ Σουνίου τὴν 1 Αὐγούστου. Τὸ φθινόπωρο ἢ τόσο ἐπιθυμητὴ βροχὴ εἶχε βλαπτικὲς συνέπειες γιὰ ἓνα ἄλλο διάσημο ἱερὸ πὺ ἔχει ἐρευνηθῆ ἀπὸ τὴν Ἑταιρεία, τὸ ἱερὸ τῆς Βραυρῶνος στὴν Ἀττικὴ. Ὁ ποταμὸς Ἐρασίνοσ, πὺ φαίνεται πὺς προκάλεσε καὶ στὰ ἀρχαῖα χρόνια τὴν καταστροφὴ τοῦ ἱεροῦ, «ἐρρὺή μέγας» κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ Θουκυδίδη γιὰ τὸν Ἀσωπό, καὶ πλημμύρισε τὸν χῶρο τῶν ἀρχαίων καλύπτοντάς τα σὲ ὕψος ἑνὸς μέτρου καὶ περισσότερο. Στὸ πρόσφατο παρελθὸν εἶχαν γίνεῖ σημαντικὰ ἔργα γιὰ τὴν ἀποφυγὴ τῆς πλημμύρας τοῦ ἱεροῦ· ὕψηλὰ ἀναχώματα, μεγάλη γέφυρα στὸν ποταμὸ, νέες ἀντλίες. Ἡ νεροποντὴ τῆς 21 Νοεμβρίου ἦταν τόσο μεγάλη, ὡστε κάθε ἔργο πρόνοιας καὶ προστασίας τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου ἀποδείχτηκε ἀλυσιτελές. Εὐτυχῶς, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν πυρκαϊὰ τοῦ Σουνίου, τὰ πλημμυρισμένα ἀρχαῖα δὲν ἔπαθαν καμιά ζημιά· μόνο γιὰ μὴν ἀκόμη φορὰ θὰ χρειαστοῦν νὰ γίνουν σημαντικὲς δαπάνες γιὰ τὴν ἐπισκευὴ ἐγκαταστάσεων πὺ ἔπαθαν βλάβες.

Ἡ πλημμύρα τῆς Βραυρῶνος ὀφείλεται στοὺς γνωστοὺς λόγους· τὴν καταστροφὴ τοῦ πρασίνου, τὴν ἐπίχωση τῶν χειμάρρων καὶ τὴν ἀπόρριψη, στὴν κοίτη τοῦ Ἐρασίνου καὶ σὲ ὄλο τὸ μῆκος τῆς, ἄχρηστων ἀντικειμένων ἀπὸ τὰ ὀποῖα οἱ ἔνοικοι τῶν παράνομων οἰκοδομῶν τῆς περιοχῆς θέλουν ἀνέξοδα νὰ ἀπαλλαγούν.

*

Τὸ ἐρευνημένο μέρος τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀρτέμιδος στὴ Βραυρῶνα. Ἀριστερὰ ἢ λίθινη γέφυρα τοῦ Ἐρασίνου καὶ δεξιὰ ἢ σχήματος Γ στοὰ τῶν ἄρκτων, μερικῶς ἀναστηλωμένη. Κάτω ἀριστερὰ ὀ ναὸς τῆς Ἀρτέμιδος καὶ μὲ ἐστιγμένη γραμμὴ τὸ ἐκκλησάκι τοῦ ἁγίου Γεωργίου. Κάτω δεξιὰ τὸ ἥρω ὀ τῆς Ἰφιγένειας, ὀ τάφος τῆς Ἰφιγένειας καὶ ἢ ἱερὰ οἰκία (Ἰωάννου Τραυλοῦ, *Bildlexikon zur Topographie des antiken Attika*, Tübingen 1988, εἰκ. 58).

ΤΑ ΤΑΞΙΔΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΑΡΧΑΙΟΙ

ΤΟΥ ΧΡΗΣΤΟΥ ΚΑΡΟΥΖΟΥ

ΤΙ ΗΤΑΝ ΤΟ ΤΑΞΙΔΙ για τους αρχαίους; Τò νὰ φύγουν ἀπὸ τὸ καθημερινὸ τους περιβάλλον γιὰ νὰ πᾶνε στὸ ξένο, τὸ ἀκουσμένο ἢ τὸ ἄγνωστο, τί ἐσήμαινε γιὰ τὴν ἀτομικὴ τοῦ καθενὸς ψυχικὴ καὶ πνευματικὴ ζωή;

Στὰ 1942 ὁ ἀρχαιολόγος Μ. Βέγκνερ ἔβγαλε ἓνα βιβλίο μὲ τὸν τίτλο «Ἡ χώρα τῶν Ἑλλήνων, ταξιδιωτικὲς περιγραφὲς ἐφτά αἰώνων». Περιέχει, γερμανικὰ μεταφρασμένα, ἀρκετὰ κομμάτια ἀπὸ περιηγητὲς διαφόρων ἐθνῶν καὶ κάθε μόρφωσης, ποὺ ἤρθαν στὸν τόπο μας στὰ τελευταῖα ἐφτακόσια χρόνια, καθὼς καὶ μακρὰ ἐπιλεγόμενα τοῦ ἀνθολόγου, ποὺ ἂν τὰ εἶχε συντάξει λιγώτερο βιαστικὰ θὰ ἦταν πολὺ περισσότερο χρήσιμα. Ἡ ψυχολογία μας στὰ χρόνια τῆς κατοχῆς μᾶς ἐμπόδισε νὰ προσέξομε πόσο γόνιμη καὶ ὠραία ἦταν ἡ ιδέα τῆς ἀνθολογίας αὐτῆς (ἔστω κι ἂν ὁ συντάκτης τῆς δὲν τὴν ἔβγαλε πέρα μὲ τὸν καλύτερο δυνατὸ τρόπο). Γιατὶ ἀποτελεῖ ἓνα συναρπαστικὸ κεφάλαιο τῆς πνευματικῆς ἱστορίας τῆς Εὐρώπης ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ Μεσαίωνα καὶ δῶθε τὸ πῶς ἀλλάζει μὲ τὰ χρόνια ὁ τρόπος ποὺ οἱ Εὐρωπαῖοι βλέπουν τὸν κλασσικὸ ἱστορικὸ κόσμον καὶ τὸ φυσικὸ του περιβάλλον, δηλ. πῶς ἀλλάζει τὸ ψυχικὸ κίνητρο τοῦ περιηγητῆ ἄρα καὶ ὁ στόχος του καὶ τὸ συγκεκριμένο περιεχόμενο τῆς ὄρασῆς του. Εἶναι μιὰ ζωντανότατη εἰκονογράφηση τῆς ἐξέλιξης τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος, ποὺ δὲν εἶναι εὐθύγραμμη πορεία ἀλλὰ ροὴ γεμάτη γοητευτικὸς κυματισμοῦς. Οἱ νεώτεροι Ἕλληνες ἀπουσιάζουν ἀπὸ τὴν ἀνθολογία αὐτὴ καὶ θὰ ἔπρεπε ἓνας δικός μας νὰ ἀναλάβει κάποτε τὴν ἐργασία αὐτὴ ποὺ τὴ φαντάζομαι πολὺ διδακτικὴ. Γιὰ τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες ὡς ταξιδευτὲς, ἂν καὶ ὑπάρχουν μερικὲς προεργασίες, δὲν ἔχει γίνεи ἀκόμη συγκεντρωτικὴ μελέτη, καὶ μάλιστα ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς πνευματικῆς ἱστορίας. Ὅμως οἱ γενικὲς γραμμὲς τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ ταξιδιοῦ εἶναι ἀπὸ τώρα φανερὲς.

Στὸ βάθος, οἱ διάφοροι τύποι, οἱ ψυχικοὶ μαζὶ καὶ ἱστορικοί, τοῦ ἀρχαίου Ἕλληνα ταξιδευτῆ, δὲν εἶναι ριζικὰ διαφορετικοὶ ἀπὸ τοὺς νεώτερους εὐρωπαϊκοὺς τύπους ποὺ ξέρομε. Αὐτὸ δὲν εἶναι ἀπροσδόκητο. Τροποποιώντας ἐλαφρὰ τὸν περίφημον λόγον τοῦ Μονταίνι, ὅτι «κάθε ἄνθρωπος ἔχει ἐπάνω του ἀκέρια τὴ μορφή τῆς ἀνθρώπινης ιδιότητος», θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε χωρὶς φόβον ὑπερβολῆς, ὅτι ὁ ἀρχαῖος Ἕλληνας ἔχει ἐπάνω του ἀκέρια τὴ μορφή τῆς ιδιοτυπίας τοῦ Εὐρωπαίου. Αὐτὸ δὲν εἶναι ἰσοδύναμον μὲ τὸ γνωστὸ ρητορικὸ σχῆμα, ὅτι ὅλα τὰ βρῆκαν καὶ τὰ εἶπαν οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες. Οὔτε τὰ φαινόμενα οὔτε ἡ πορεία τους εἶναι ἐντελῶς τὰ ἴδια στὴν ἀρχαία καὶ στὴ νεώτερη ἱστορία, εἶναι ὅμως ἀνάλογα, δηλαδὴ καὶ μοιάζουν καὶ διαφέρουν. Ἀλλὰ καὶ ἡ ὁμοιότητα καὶ ἡ διαφορὰ χρειάζονται προσοχὴ γιὰ νὰ συλλάβομε σωστὰ τίς ἀποχρώσεις.

Ο ΠΡΩΤΟΣ ΤΥΠΟΣ του ταξιδευτή που λογικά μᾶς ἔρχεται στο νου και που είναι και ιστορικά ὁ πρῶτος, εἶναι ὁ ἔμπορος. Ἐναν τέτοιον τύπο, με ὅλη τὴ γοητεία τῆς πρώιμης ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς, μᾶς παρουσιάζει ὁ Ἡρόδοτος, τὸ Σαμιώτη Κωλαῖο, κατὰ τὰ 650-600 π.Χ. Καπετάνιος και ἔμπορος, ξεκίνησε με τὸ καράβι του γιὰ τὴν Αἴγυπτο, μὰ οἱ ἄνεμοι τὸν τραβοῦσαν ὄλο και πιὸ δυτικά, ὥσπου «θεῖη πομπῆ» ἔφτασε στο Γιβραλτάρ, πέρασε τὶς στῆλες τοῦ Ἡρακλῆ και ἄραξε τέλος στὴν Ταρτησό, ἐκεῖ κατὰ τὰ Γάδειρα, θρυλικὴ γιὰ τὰ πλούσια μεταλλεῖα της, ἀπάτητη ἀκόμη ἐκείνον τὸν καιρό. Γέμισαν ἀσήμι οἱ Σαμιῶτες τοῦ Κωλαίου και ἅμα γύρισαν στὴ Σάμο ἀφιέρωσαν πλουσιώτατα δῶρα στοῦ Ἡραῖο, ἴσως και τὸ ἴδιο τὸ τυχερὸ καράβι τους: ἂν τὸ τελευταῖο εἶναι σωστό, τότε γιὰ τὸ καράβι τοῦ Κωλαίου ἔγιναν τὰ μαρμάρινα στηρίγματα σὲ σχῆμα καραβιοῦ που βρέθηκαν στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ ἱεροῦ λίγο πρὶν ἀπὸ τὸν πόλεμο.

Μὲ τί τρόπο ὠφελήθηκαν οἱ σύγχρονοὶ του ἀπὸ τὶς γνώσεις που μάζεψε χωρὶς ἄλλο ὁ Κωλαῖος στο ταξίδι του, δὲν ξέρομε. Ἄλλὰ τὸν τύπο του τὸν ἀκολουθεῖ ἀπὸ κοντὰ ὁ τύπος τοῦ ἐμπόρου που ξενιτεύεται γιὰ νὰ κερδίσει ὄχι μόνο χρήματα, ἀλλὰ και μάθηση πολλή. Γιατὶ γιὰ ἐμπόριο ξεκίνησε και ὁ πρῶτος Ἑλληνας φιλόσοφος, ὁ Μιλήσιος Θαλῆς, και ὅμως περηφανεύοτανε στοὺς συντοπίτες του πολὺ περισσότερο γιὰ τὴ μαθηματικὴ και ἀστρονομικὴ του σοφία, που ἀπόχτησε στὴν Αἴγυπτο και ἴσως και σ' ἄλλα μέρη τῆς Ἀνατολῆς, καθὼς και γιὰ τὶς ἄλλες του θεωρητικὲς συλλήψεις, παρὰ γιὰ τὴν ἐξυπνάδα του νὰ κερδίζει χρήματα. Τέτοια μορφή ἐμπορίου εἶναι κι ὁ Σόλων, ξακουσμένος στὸν καιρό του γιὰ τὴ σοφία του και γιὰ τὰ ταξίδια που ἔκαμε «θεωρίης εἵνεκεν». Μὰ μήπως και στὸν 4ον αἰῶνα ἀκόμη ὁ Πλάτων ὁ ἴδιος, που βέβαια ταξίδευε με ἀποκλειστικὴ ἔγνοια τὸν πνευματικὸ του πλουτισμό, ὅταν ἔφυγε γιὰ τὴν Αἴγυπτο δὲν φόρτωσε λάδι στο καράβι γιὰ νὰ ἔχει τὰ ἐξοδα τοῦ ταξιδιοῦ;

Πιὸ ἐπιβλητικὴ ἀπ' ὅλους ὅμως προβάλλει πάλι ἡ ἀρχαϊκὴ μορφή τοῦ Ἀναξίμανδρου. Συνεχιστῆς τοῦ Θαλῆ, εἶναι πρὶν ἀπὸ τὸν Ἡράκλειτο ὁ τολμηρότερος και βαθύτερος φιλόσοφος τοῦ 6ου αἰῶνα. Κι αὐτὸς παιδί τῆς ξακουστῆς Μιλήτου, που γίνηκε ἡ μητρόπολη πολλῶν δεκάδων ἀποικιῶν: κι αὐτὸς με ποικίλη δράση μέσα στο ζωηρὸ ἐκεῖνον πληθυσμὸ τῶν ἐμπόρων και καραβοκύρηδων, τῶν «ἀειναιτῶν», πολυταξιδεμένος, ἀρχηγὸς μάλιστα στὸν ἀποικισμὸ τῆς Ἀπολλωνίας τοῦ Πόντου. Μὰ τὴν πλούσια πείρα του ἀπὸ τὴ θεώρηση τῶν φαινομένων τοῦ κόσμου τὸ βαθὺ πνεῦμα του τὴ μεταμόρφωσε ἐντελῶς φυσικὰ και ἀβίαστα σὲ καθολικὴ «κοσμοθεωρία» χαρακτηριστικὰ ἐλληνικὴ, μιὰ κατασκευὴ δηλαδὴ που εἶναι ἄψογη λογικὴ ἐπεξεργασία τῆς ἐμπειρίας με τόλμη καταπληχτικὴ. Στὴ φιλοσοφία του (με κεντρικὴ ἀρχὴ τὸ «ἄπειρον», που πρῶτος αὐτὸς τὸ ἔθεσε) δὲν θὰ σταθοῦμε αὐτὴ τὴ στιγμή. Μὰ εἶναι και ὁ πρῶτος που «ἐτόλμησε τὴν οἰκουμένην ἐν πίνακι γράψαι», νὰ κάμει δηλαδὴ τὸ χάρτη της. Ἀπὸ μερικὰ στοιχεῖα μπορούμε νὰ εικάσομε πῶς ἐπάνω-κάτω θὰ ἦταν ὁ χάρτης αὐτός: τὴν κυκλικὴ (ἢ κυλινδρική, ὄχι σφαιρικὴ) γῆ τὴν τριγυρίζει ὁ μεγάλος ποταμὸς που τὸ ρεῦμα του δὲν σταματάει ποτὲ νὰ ρεεῖ γύρω-γύρω, ὁ πατέρας ὄλων τῶν ἄλλων, ὁ Ὀκεανός: μιὰ πλατεῖα γραμμὴ νεροῦ, που ἐρχόταν ἀπὸ τὸν Ὀκεανὸ και ἔβγαινε πάλι

σ' αὐτὸν καὶ ποὺ τὴν ἀποτελοῦσαν ἀπὸ τὰ δυτικὰ πρὸς τὰ ἀνατολικά ἡ Μεσόγειος, ὁ Εὐξείνιος καὶ ὁ ποταμὸς Φᾶσις σὲ μιὰ εὐθεῖα σχεδὸν γραμμῇ, χώριζε τὴν οἰκουμένην σὲ δυὸ ἡμικύκλια, ποὺ τὸ βορεινὸ ἦταν ἡ Εὐρώπη· ἀλλὰ καὶ τὸ κάθε ἡμικύκλιο χωριζόταν στὰ δύο ἀπὸ ἓνα μεγάλο ποτάμι: στὸ βορεινὸ, στὴν Εὐρώπη, ὁ Ἴστρος (Δούναβις) ἔρρεε ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ βορρᾶ πρὸς τὸ νότο (στὸν Εὐξείνιο)· στὸ νότιο ὁ Νεῖλος ἔρρεε ἀκριβῶς ἀντίκρου του ἀπὸ τὸ νότο πρὸς τὸ βορρᾶ (Μεσόγειο) κι ἐχώριζε τὸ ἡμικύκλιο τοῦτο στὰ δύο, τὴ Λιβύη καὶ τὴν Ἀσία.

Πολλοὶ θὰ ἔχουν τὴ διάθεση νὰ χαμογελάσουν γιὰ τὸν «πρωτόγονο» αὐτὸ χάρτη καὶ γιὰ τὶς νηπιακὲς γνώσεις τοῦ συντάκτη του. Πρέπει νὰ τοὺς κάμει ὅμως πρὸ φρόνιμους ἡ ἀνάμνηση τῶν ἄπειρων λαθῶν τῆς ἐξακριβωμένης ἐπιστήμης ὡς τὶς ἡμέρες μας ἀκόμη. Πρέπει ἔπειτα ν' ἀναλογιστοῦν ὅτι χωρὶς τὸ «νηπιακὸ» ἐκεῖνο χάρτη δὲν θὰ εἴχαμε ξεκολλήσει ἀκόμη ἀπὸ τὶς κοσμολογίαι τῶν Αἰγυπτίων καὶ τῶν Χαλδαίων (θὰ βρεθοῦν μερικοὶ ποὺ θὰ ποῦν: μακάρι! ἀλλ' αὐτὸ εἶναι ἄλλο ζήτημα). Καὶ τέλος, θὰ ἀναγνωρίσουν ὅτι εἶναι ἄξια τοῦ μεγαλύτερου θαυμασμοῦ ἡ ἀκοίμητη ἔγνοια τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος νὰ συλλέγει κάθε τόσο προσεχτικὰ τὰ φαινόμενα καὶ ἀμέσως νὰ τὰ «ρυθμίζει», δηλαδὴ νὰ τὰ βάζει σὲ τάξη πνευματικῇ, γιὰ νὰ ἀνακαλύψει τὴν ἀλληλουχία τους καὶ τὸ νόημά τους· καὶ τὴν κατασκευὴν αὐτὴ νὰ τὴν ἐλέγχει θαρραλέα κάθε τόσο καὶ νὰ τὴ διορθῶναι μὲ τὰ καινούργια φαινόμενα ποὺ ἀνακάλυπτε. Ὁ ἀρχαῖκός χάρτης τοῦ Ἀναξίμανδρου μὲ τὸν κύκλο τῆς γῆς τὸν τριγυρισμένον ἀπὸ τὸν Ὠκεανὸ καὶ μοιρασμένον στὰ τέσσαρα ἀπὸ τὶς κύριες θάλασσες καὶ τὰ ποτάμια, καὶ ποιοὺς ξέρει μὲ πόσες ἄλλες ὀλοζώντανες λεπτομέρειες, εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς πρὸ ὁμορφες ἀποδείξεις τῆς βαθύτατης ἀνάγκης τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος γιὰ «ρυθμὸν» καὶ ἂν τὸν εἴχαμε, θὰ μᾶς ἐγοῆτευσε ἀσφαλῶς ὅσο καὶ τὸ ὠραιότερο ἀρχαῖκὸ ἄγαλμα ἢ ζωγραφιά.

Στὸν τύπο τοῦ Ἀναξίμανδρου ποὺ ἦταν πολὺ συχνὸς στὸν ἀρχαῖκό (6ον) καὶ στὸν κλασσικό (5ον) αἰῶνα (μὲ μεγάλες διαφορὲς βέβαια στὴν ποιότητά, βλέπομε τὸ ἀπεριόριστο πνευματικὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Ἑλλήνα νὰμπολιάζεται ἐπάνω στὴν καθημερινὴ πράξη τῆς ζωῆς καὶ νὰ φουντώνει ἐξαίσια. Γενικά, στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα, καὶ μάλιστα στὰ χρόνια αὐτά, δὲν ἀπομονώνεται εὐκολὰ ἡ πρακτικὴ καὶ ἡ πνευματικὴ καὶ ἡ ψυχικὴ πλευρὰ τῆς ἐνέργειας. Γίνεται ὅμως αὐτὸ σιγά-σιγά περισσότερο καθὼς προχωροῦμε στὰ ἑλληνιστικὰ χρόνια. Βέβαια ὁ βαθύτερος σύνδεσμος τῶν τριῶν πλευρῶν, ποὺ εἴπαμε, δὲν κόβεται ποτέ· ὅμως τονίζεται τώρα περισσότερο —καὶ αὐτὸ ἀποτελεῖ τὴν ἀπόχρωση— ἡ ψυχικὴ ἀνάγκη ποὺ σπρώχνει τοὺς Ἑλληνες νὰ ταξιδέψουν, (νὰ ἰδοῦν τὰ μάτια τους καὶ νὰ χορτάσουν).

Ὁ ἐξοχώτερος τύπος τῆς ἀπόχρωσης αὐτῆς εἶναι τὰ ταξίδια τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, ποὺ τὰ ἔκαμε στὸ περιθώριο τῶν πολεμικῶν του ἐπιχειρήσεων, ἀλλὰ μὲ ἐπιμονὴ καὶ συνέπεια ποὺ δείχνουν ὅτι ὀλόκληρος ὁ ἰδιαίτερος ψυχικός του κόσμος μετεῖχε σ' αὐτὰ τόσο ὅσο καὶ σ' ὅλα τ' ἄλλα ἔργα του. Μὲ μιὰ πολὺ χαρακτηριστικὴ καὶ ἀποκαλυπτικὴ φράση εἰσάγουν κάθε φορὰ οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς τὴν ἐξιστόρηση τοῦ κάθε ταξιδιοῦ του: «πὸ θος ἔλαβεν αὐτόν», λένε, ὅταν ἔφτασε στὸ Δούναβι νὰ τὸν περάσει καὶ νὰ ἰδεῖ τί

εἶναι ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά του· ἢ στὸ Γόρδιον, νὰ ἀνεβεῖ στὴν ἀκρόπολη καὶ νὰ ἰδεῖ τὴν περίφημη ἄμαξα καὶ τὸ δεσμό της· ἢ νὰ πάει στὴν ὄαση τῆς Λιβύης γιὰ τὸ μαντεῖο τοῦ Ἄμμωνος· ἢ νὰ κατεβεῖ τὸν Εὐφράτη καὶ τὸν Τίγρη ὡς τὴ θάλασσα· ἢ νὰ πάει στὴν Κασπία θάλασσα καὶ νὰ μάθει ἂν ὁ Ὁκεανὸς συνδέεται ἅμεσα μαζί της. "Ὅτι ἀπὸ κάθε ταξίδι του ἔβγαινε καὶ κάποιον πρακτικὸ ἀποτέλεσμα γιὰ τὴν πολιτικὴ του, εἶναι φυσικὸ. "Ὅτι ὅμως τὰ ἀλλεπάλληλα αὐτὰ ταξίδια, ποὺ ἔμμεσα μόνον συνδεόντουσαν μὲ τὸν ἅμεσο σκοπὸ του παρουσιαζόντουσαν στὴ συνείδηση τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ στὰ μάτια τῶν συντρόφων του σὰν ἀσίγηστη καὶ ἀχόρταγη λαχτάρα τῆς ψυχῆς του νὰ μάθει καὶ νὰ κάμει κάτι δύσκολο, σὰν «πτόθος» — αὐτὸ εἶναι τὸ καινούργιο.

ΕΙΝΑΙ ΑΛΛΩΣΤΕ ὁ Μ. Ἀλέξανδρος ὁ ἐξοχώτερος ἀντιπρόσωπος τοῦ τύπου αὐτοῦ, ἀλλὰ ὄχι ὁ μόνος. Δὲν ἦταν πολὺ διαφορετικὸς ὁ περίφημος Πυθίας ὁ Μασσαλιώτης, ποὺ στὰ ἴδια ἐπάνω-κάτω χρόνια (κατὰ τὰ 300 π.Χ.) πέρασε μὲ τὸ καράβι του τὸ Γιβραλτάρ καὶ πῆγε, πρῶτος αὐτὸς ἀπὸ τὸν πολιτισμένον κόσμον, στὴν Ἀγγλία καὶ ἀκόμη καὶ στὴν Ἑλιγολάνδη ἢ τὴ Δανία, ἀντίκρουσε ἀπὸ μακρὰ καὶ τὴν Ἰσλανδία καὶ περιέγραψε ὕστερα μὲ ἐκπληκτικὴ ἀκρίβεια (ὅπως βεβαιώνουν σήμερα οἱ εἰδικοί) τοὺς τόπους ποὺ πέρασε καὶ τὰ ἀπίστευτα γιὰ ἓνα μεσογειακὸ ἄνθρωπον φυσικὰ καὶ οὐράνια φαινόμενα ποὺ εἶδε τὸ μάτι του ἐκεῖ ψηλά.

Ἡ ὄλο καὶ πιὸ δυνατὴ καὶ πιὸ ἔντονη ψυχικὴ αὐτὴ ἀνάγκη τοῦ ταξιδιοῦ (σημάδι βαθύτερης ἱστορικῆς καὶ ψυχολογικῆς μεταβολῆς) δημιουργεῖ, μὲ ὁμαλὴ ἐξέλιξη, στὰ ἑλληνιστικὰ καὶ στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια τὸν τύπον τοῦ περιηγητῆ, ποὺ ταξιδεύει χωρὶς κανένα συγκεκριμένον πρακτικὸ σκοπὸ, ἀλλὰ μόνον γιὰ νὰ ἱκανοποιήσει τὴν περιέργειά του. Ἐχομε ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά ἐκείνους ποὺ γύριζαν σ' ὅλα τὰ περίφημα παλιὰ ἱστορικὰ μέρη καὶ περιγράφουν τὰ μνημεῖα τους, ὅπως εἶναι ὁ Πολέμων (3ος αἰ. π.Χ.) ἢ ὁ Παυσανίας (2ος αἰ. μ.Χ.): ὡς τύποι πνευματικοὶ ἀνάγονται στὸ γενικώτερον τοῦτο ρεῦμα, τὰ ἔργα τους ὅμως ἐνδιαφέρουν περισσότερο τὴν ἱστορία τῆς ἐπιστήμης. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά ὅμως οἱ ἄνθρωποι ταξιδεύουν τώρα πολὺ περισσότερο καὶ πολὺ εὐκολώτερα στοὺς πιὸ ἀπόμερους τόπους. Ὑπολόγισαν ὅτι στὰ αυτοκρατορικὰ χρόνια τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς τὸ πέρασμα π.χ. ἀπὸ τὴν Ἰνδία ὡς τὸ Γιβραλτάρ, δηλαδὴ ἀπὸ τὴ μιὰ ὡς τὴν ἄλλη ἄκρη τῆς τοτινῆς «οἰκουμένης», δὲν θὰ ἔπαιρνε περισσότερο ἀπὸ 2½ - 3 μῆνες· ἄρα ὅτι δὲν χρειάζεσταν πολὺ περισσότερος χρόνος ἀπὸ ὅσον χρειάζεται γιὰ τὸ γῦρον τῆς σημερινῆς οἰκουμένης. Αὐτὸ δείχνει ὅτι καὶ οἱ ψυχικὲς καὶ πνευματικὲς διαστάσεις τῶν δύο αὐτῶν ἐποχῶν, τῆς ὑστερινῆς ἀρχαιότητος καὶ τῶν νεωτέρων χρόνων, εἶναι ἀνάλογες (εἶπαμε καὶ στὴν ἀρχὴ τοῦ ἄρθρου· ὄχι οἱ ἴδιες).

Δὲν ὑπάρχει δηλαδὴ ἀμφιβολία, ὅτι στὰ μεταγενέστερα αὐτὰ ταξίδια τῆς ἀρχαιότητος ψυχολογικὸ κίνητρο εἶναι, ὅπως καὶ σήμερα, κάποιος καθολικώτερος ψυχικὸς κόρος καὶ ἐπιθυμία φυγῆς. Ὅμως — καὶ ἐδῶ βλέπομε πάλι τὴν ἀπόκλιση ποὺ ξεχωρίζει τὸν ἀρχαῖον ἀπὸ τὸ νεώτερον κόσμον — τὸν κόρον αὐτὸν τὸν συμπεραίνομε μᾶλλον ἀπὸ τὰ γεγονότα τῆς ἀρχαίας πνευματικῆς ζωῆς, τὸν αἰσθανόμαστε νὰ τὸν χρωματίζει· ποτὲ δὲν τὸν βλέπομεν

ἀπομονωμένον ἀπὸ τὴν ἄλλη ψυχικὴ καὶ πνευματικὴ ζωὴ καὶ καλλιεργημένον μονόπλευρα σὰν ἰδιαίτερη ψυχικὴ ἐμπειρία. Δὲν ὑπάρχουν στὴν ἀρχαία λογοτεχνία στίχοι ἀνάλογοι μὲ τοὺς σπαραχτικούς τούτους τοῦ Μπωντελαίρ («Τὸ ταξίδι»): «Πικρὴ γνῶσι πού παίρνομε ἀπ' τὸ ταξίδι! Ὁ κόσμος, μόνοντος καὶ μικρός, σήμερα, χτές, αὔριο, πάντοτε, μᾶς δείχνει τὴ δική μας εἰκόνα, μιὰν ὄσση φρίκης μέσα σὲ μιὰν ἔρημο ἀνίας» —στίχους πού, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν τελευταῖον, θυμίζουν πολὺ καὶ τὸν δικό μας Καβάφης («Μονοτονία», «Ἡ πόλις»). Ὁ τύπος τοῦ σπληνικοῦ ταξιδευτῆ, πού ἀσφαλῶς δὲν ἦταν ἄγνωστος στοὺς μεταγενέστερους ἀρχαίους χρόνους, δὲν ὑψώθηκε ποτὲ στὴν ἀρχαιότητα ἀτόφιος ὡς τὴν περιοχὴ τῆς τέχνης, γιατί μέσα στὴν ἀρχαία κοσμοθεωρία καὶ βιοθεωρία ἡ εἰδικὴ αὐτὴ ψυχικὴ κατάσταση δὲν μποροῦσε νὰ ἀπομονωθῆ καὶ νὰ καλλιεργηθῆ ἀποκλειστικά.

Εἶναι πάντοτε στὴν ἀρχαιότητα πιδ ἀκέρια ἢ ἐσωτερικὴ ζωὴ, καὶ ὁ χαρακτήρας τῆς αὐτὸς λιγοστεύει τὴ δυνατότητα τῆς ἔντονης ἐπικράτησης ἐνὸς μόνον στοιχείου τῆς· ζευγαρώνει μὲ κάποιον τρόπο πάντοτε τὸ ὑποκειμενικὸ μὲ τὸ ἀντικειμενικὸ.

Αὐτὸν ἀκριβῶς τὸ χαρακτῆρα τῆς ἀκεραιότητος διαπιστώνομε καὶ στὴ σχέση τῶν ἀρχαίων μὲ τὸ τοπεῖο. Ἐκφράσεις τῶν αἰσθημάτων τοῦ ἀνθρώπου μπροστὰ στὴ φύση καὶ στὰ φαινόμενά τῆς ἔχομε συχνότατα σ' ὀλόκληρη τὴν ἀρχαία λογοτεχνία καὶ μάλιστα τέτοιες πού φανερώνουν ἔκτακτη ψυχικὴ καὶ πνευματικὴ ἔνταση τοῦ ὑποκειμένου πού αἰσθάνεται. Ἡ ἔνταση αὐτὴ τοῦ αἰσθητηρίου καὶ τῆς ψυχῆς τοῦ ἀρχαίου περισώζεται ἀκέρια μέσα στὴν ἐπιγραμματικὴ μορφή πού τῆς δίνουν μὲ λίγους σφιχτούς στίχους ἢ φράσεις οἱ ποιητὲς καὶ οἱ πεζογράφοι. Θέμα ὅμως γιὰ ἰδιαίτερη ἀνάπτυξη δὲν ἀποτελεῖ ποτὲ ἢ ἔντονη αὐτὴ αἴσθηση τῆς φύσης καὶ τοῦ τοπείου καὶ ἢ συναισθηματικὴ προσήλωση τοῦ ἀρχαίου Ἕλληνα στὸ γύρω του κόσμος· ὁ ἀρχαῖος δὲν τὰ ἀπομονώνει ποτὲ ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο, καὶ ἡ ζωὴ καὶ ἡ μοῖρα τοῦ ἀνθρώπου τὸν ἐνδιαφέρει περισσότερο. Οὔτε ἡ τέχνη τους θεώρησε τὸ τοπεῖο θέμα ἀξιόλογο αὐτὸ καθ' ἑαυτό, ἀλλὰ πάντοτε πλαίσιο τῆς ἀνθρώπινης ἐνέργειας· καὶ τότε ὅμως τὸ παρασταίνει μὲ σημάδια μόνον, δὲν τοῦ δίνει σημαντικὴ ἰδιαίτερη ἀνάπτυξη.

Μόνον στὰ μεταγενέστερα ποιήματα καὶ μυθιστορήματα ἔχομε πραγματικὲς περιγραφὲς τοῦ τοπείου γραμμένες μὲ εἰδικὸ ἐνδιαφέρον καὶ μὲ φανερό σκοπὸ τὴν ἔξαρση τοῦ χαρακτῆρα του (π.χ. Δάφνης καὶ Χλόη, Αἰθιοπικά κλπ.) ἀλλὰ καὶ τότε τὸ τοπεῖο εἶναι πάντοτε μὲ κάποιον τρόπο συνέχεια ἢ ἐπέκταση τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς —ἀνάλογο μὲ τὰ τοπεῖα τῶν Πομπηϊανῶν τοιχογραφιῶν ἢ μὲ τὰ τοπεῖα τῆς Ὀδύσσειας στὸ Βατικανό.

Πολὺ χαρακτηριστικὲς καὶ διδακτικὲς ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀποψη εἶναι μερικὲς πιδ καθημερινὲς καὶ ἀνεπίσημες ἐκφράσεις τῶν αἰσθημάτων πού δοκίμαζε ὁ ἀρχαῖος Ἕλληνας μέσα σ' ἓνα τοπεῖο. Τίς βρῖσκομε στὰ ἴδια τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα. Συνήθιζαν καὶ ἐκεῖνοι κάποτε νὰ χαράζουν, ὅπως καὶ οἱ νεώτεροι, τὰ ὀνόματά τους στὰ μνημεῖα πού πήγαιναν νὰ ἰδοῦν. Στὸ Σούνιο π.χ. ἐκτὸς ἀπὸ ἄλλα ἀρχαῖα ὀνόματα, βρῖσκεται ἐπάνω ἀπὸ τὴν περίφημη ὑπογραφή τοῦ Βύρωνος τὸ ὄνομα κάποιου Ζώσιμου ἀπὸ τὴ Φώκαια. Τί αἰσθάνθηκε ὁ Βύρων στὸ Σούνιο τὸ ξέρομε ἀπὸ τοὺς στίχους του. Μὰ καὶ ὁ Ζώσιμος εἶπε

κάτι για τὰ δικά του αἰσθήματα: «ἐμνήσθη Ζώσιμος Φωκαεὺς τῆς...» ἡ ὁποιαδήποτε συγκίνησή του ἀπὸ τὸ μέρος ὅπου βρέθηκε μεταμορφώθηκε ἀμέσως στὴν ἀνάμνηση ἐνὸς προσώπου. Καὶ ἡ περίπτωσή του δὲν εἶναι καθόλου μοναδική. Ἔχομε καὶ ἄλλα ὅμοια ἐπιγραφικὰ παραδείγματα καὶ ξέρομε καὶ ἀπὸ τὸν Πλούταρχο (στὰ χρόνια του ἀνήκει καὶ ἡ ὑπογραφή τοῦ Ζώσιμου) ὅτι συχνὰ διάβαζε κανεὶς ἐπάνω στὰ μνημεῖα τέτοια χαράγματα: ἐμνήσθη ὁ δεῖνα τοῦ ἢ τῆς δεῖνος ἐπ' ἀγαθῶ φίλων ἄριστος ὅδε τις κλπ.

Μὰ ἔχομε καὶ ἀκόμη καλύτερο ἀπὸ παλιότερα χρόνια, ἓνα ἐπίγραμμα ἀπὸ τὸν 3ον αἰ. π.Χ. (τὸ βρῆκε ὁ ἀλχησμόνητος ἀρχαιολόγος Ν. Παπαδάκης). Βρίσκεται στὰ μέρη τοῦ Λιδορικιοῦ ψηλὰ στὸ βουνό. Κάποιος θ' ἀνέβηκε ἐκεῖ ἐπάνω νὰ κόψει ξύλα ἢ νὰ βοσκήσει τὰ πράματά του ὅταν θὰ εἶχε καλοκαιριάσει πιά βέβαια. Θὰ ἔβλεπε τὰ χιόνια στὶς κορυφές νὰ λιγοστεύουν, ἡ φύση γύρω του θὰ ἦταν χλιαρή, ἢ θὰ λαύριζε κιόλας. Πῆρε τότε ἓνα μαχαίρι ἢ ἓνα καρφὶ καὶ χάραξε, ἀνάβαθα καὶ ἀδέξια σὲ μιὰ πέτρα τοὺς ἀκόλουθους στίχους: «λυώνω σὰν χιόνι στὰ βουνὰ γιὰ τὴ χρυστὴ τὴ Μανασαρῶ, τὴν ὁμορφὴ ράφτρα / ὦ μέλι, πολὺ σὲ θυμᾶμαι, γιὰτὶ εἶσαι τόσο καλή». «Ὅ,τι αἰσθάνθηκε ἐκείνη τὴν ὥρα ἀπὸ τὴ φύση χύθηκε ὅλο μέσα στὴ γλυκειὰ ἀνάμνηση τῆς Μανασαρῶς. Γιὰτὶ δὲν ὑπάρχει καμμιά ἀμφιβολία ὅτι ὁ ἀρχαῖος αὐτός, ποιητὴς τῆς στιγμῆς, ἤθελε μὲ τοὺς στίχους του νὰ πεῖ ἀκριβῶς ὅ,τι καὶ ὁ Σολωμός, ποιητὴς σωστός αὐτὸς γιὰ ὅλη του τὴ ζωή: «ἡ φύσις ἤρε τὴν καλὴ καὶ τὴ γλυκεῖά της ὥρα / καὶ μὲς στὴ σκιά πού φούντωσε καὶ κλεῖ δροσιές καὶ μόσχους / ἀνάκουστος κελαιδισμὸς καὶ λιποθυμισμένος». Ἄς παραμερίσομε ἐντελῶς τὴ διαφορὰ τῆς καλλιτεχνικῆς ποιότητος ἀνάμεσα στοὺς ἀρχαίους καὶ στοὺς σολωμικοὺς στίχους καὶ ἄς συλλογιστοῦμε μονάχα καλὰ τί μορφή παίρνει στὸν ἓνα καὶ στὸν ἄλλον τὸ ἴδιο αἶσθημα: θὰ ἔχομε ὀλόσωμη μπροστά μας τὴ διαφορὰ τοῦ ἀρχαίου καὶ τοῦ νεώτερου εὐρωπαϊκοῦ κόσμου. Καὶ, θὰ καταλάβομε τότε καλύτερα μὲ ποιὸν τρόπο εἶναι σωστὸ αὐτὸ πού εἶπαν, ὅτι οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες τὸ αἶσθημά τους ἀπὸ τὴ φύση καὶ ἀπὸ τὸν τόπο τους τὸ παραστήσανε στὶς μορφές τῶν ἀγαλμάτων τους.

(«Ἐλευθερία», Πέμπτη, Χριστούγεννα 1947)

Τὸ σχέδιο συνόδευε τὸ κείμενο τοῦ Καρούζου στὴν πρώτη του δημοσίευση στὴν ἔφημερίδα «Ἐλευθερία».

ΟΙ ΝΕΟΕΛΛΗΝΕΣ ΠΟΛΕΜΙΣΤΕΣ

Ένα μειονέκτημά μας πού μᾶς παρασύρει σὲ συνεχὴ λάθη καὶ ἀπογοητεύσεις εἶναι ἡ ἐπιθυμία νὰ ταυτιζόμαστε μὲ τοὺς προγόνους μας ἀρχαίους Ἕλληνες. Οἱ Νεοέλληνες ὅμως, ἐκεῖνοι πού γεννήθηκαν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ρήγα καὶ δῶθε, εἶχαν καὶ ἔχουν τὰ προσόντα νὰ μιμοῦνται ἢ νὰ εἶναι αἵτιοι θαυμασμοῦ τῶν ἄλλων, γιὰ τὰ δικά τους ἔργα καὶ ὄχι γιὰ ὅ, τι ἔκαναν οἱ ἀπώτεροι ἢ ἀπώτατοι παπποῦδες τους. Γιὰ τὴ δημιουργία τῆς λανθασμένης ἀντίληψης πού ἔχουμε γιὰ τὸν ἑαυτό μας σημαντικὴ εἶναι καὶ ἡ συμβολὴ τῶν Δυτικῶν πού περίμεναν νὰ βροῦν σὲ μᾶς μόνο τὰ ἀποστειρωμένα προτερήματα πού ἀπέδωσε ἡ χρηστομάθεια τῆς Ἀναγέννησης καὶ τοῦ Διαφωτισμοῦ στοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες, δημιουργώντας ἔτσι τὸν τύπο τοῦ ἀνθρώπου πού ἔχει τὴν τελειότητα τοῦ ἀγάλματος. Καὶ οἱ σημερινοὶ Δυτικοί, παρὰ τὸ ὅτι ἡ ἱστορικὴ ἔρευνα ἔχει τοποθετήσῃ πολλὰ πράγματα στὴ σωστὴ τους θέση, φθάνουν στὸ σημεῖο νὰ ἀδικοῦν ἢ νὰ δυσφημοῦν τοὺς σύγχρονους Ἕλληνες, γιὰτὶ συγκρίνοντάς μας μὲ τοὺς ἀρχαίους δὲν μᾶς βρίσκουν νὰ ἐνεργοῦμε ὅπως ἐκεῖνοι.

Παρὰ τὸ ὅτι τὰ παραπάνω εἶναι κοινοὶ τόποι, ὑπάρχουν ἀκόμη ἐπιστήμονες πού μᾶς κρίνουν μὲ κριτήρια «φιλελληνικὰ» καὶ διαπιστώνουν ὅτι δὲν συμπεριφερόμαστε ὅπως οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες. Αὐτὴ εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ καθηγητῆ κ. John Keegan, ὁ ὁποῖος σὲ πρόσφατο βιβλίο του (*A History of Warfare*, Hutchinson, London 1993) ἀφιερώνει στοὺς δημιουργοὺς τῆς Παλιγγενεσίας τὸ ἐξῆς χωρίο (σελ. 10-11): «Οἱ Ἕλληνες κλέφτες (μισὸ-ληστὲς μισὸ-Ἐπαναστάτες κατὰ τῆς Τουρκικῆς κυριαρχίας, τοὺς ὁποίους οἱ θαυμαστές τους, οἱ Γάλλοι, Γερμανοὶ καὶ Ἄγγλοι Φιλέλληνες —πολλοὶ ἦταν πρώην ἀξιωματικοὶ στοὺς Ναπολεόντειους πολέμους— προσπάθησαν νὰ τοὺς ἐκπαιδεύσουν στὴν τακτικὴ τῆς κατὰ παράταξιν μάχης στὴν ἀρχὴ τοῦ Ἑλληνικοῦ πολέμου τῆς Ἀνεξαρτησίας τὸ 1821) ἀντέδρασαν μὲ χλευασμούς, ἐκφράζοντας περισσότερο τὴ δυσπιστία παρὰ τὴν περιφρόνησή τους. Ὁ τρόπος πού πολεμοῦσαν (πολὸ ἀρχαῖος, πού τὸν εἶχε ἀντιμετωπίσει ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος στὴν εἰσβολὴ του στὴ Μικρὰ Ἀσία) ἦταν νὰ χιτίζουν τοιχάκια στὰ σημεῖα ὅπου ἦταν πιθανὴ μιὰ ἀναμέτρηση μὲ τὸν ἐχθρὸ καὶ μετὰ νὰ τὸν προκαλοῦν μὲ προσβολὲς καὶ κοροϊδίες· ὅταν πλησίαζε ὁ ἐχθρὸς, ἔτρεχαν γιὰ νὰ γλιτώσουν. Ἐπιζοῦσαν γιὰ νὰ πολεμήσουν κάποια ἄλλη μέρα, ἀλλ' ὅμως δὲν κέρδιζαν τὸν πόλεμο, μιὰ ἔννοια πού δὲν μπορούσαν νὰ τὴν ἐννοήσουν. Καὶ οἱ Τούρκοι πολεμοῦσαν μὲ τὸν δικὸν τους ἐθνικὸν τρόπο, δηλαδὴ ἀδιαφορώντας γιὰ τὶς ἀπώλειες ἐξαπέλυαν ἀσύνταχτες ἐπιθέσεις. Οἱ Φιλέλληνες ὑποστήριζαν ὅτι ἂν οἱ Ἕλληνες δὲν στέκονταν νὰ πολεμήσουν μὲ τοὺς Τούρκους δὲν θὰ κέρδιζαν ποτὲ καμιὰ μάχη· οἱ Ἕλληνες πρόβαλλαν τὴν ἀντίρρηση, πὼς ἂν υἱοθετοῦσαν τὶς εὐρωπαϊκὲς μεθό-

δους, νὰ ἀντιμετωπίσουν δηλαδή τὰ τουρκικὰ τουφεκία μὲ τὰ γυμνὰ στήθη τους, θὰ σκοτώνονταν ὅλοι καὶ ἔτσι θὰ ἔχαναν τὸν πόλεμο.

Ὁ Μπάυρον μαζί μὲ ἄλλους ἑρασιτῆς τῆς ἐλευθερίας ἔλιπιζε νὰ λάβει μέρος 'στὶς νέες Θερμοπόλες' στὸ πλευρὸ τῶν Ἑλλήνων. Ἡ ἀνακάλυψή του πὼς οἱ Ἕλληνες ἦταν ἀνίκητοι μόνον ὡς πρὸς τὴν ἄγνοιά τους τῆς λογικῆς τακτικῆς, τὸν ἀπογοήτευσε, ὅπως καὶ ἄλλους Εὐρωπαίους ἰδεαλιστῆς. Στὴν καρδιά τῶν Φιλελλήνων ἦταν ριζωμένη ἡ πεποίθησις πὼς οἱ νεότεροι Ἕλληνες ἦταν, κάτω ἀπὸ τὴ βρώμα καὶ τὴν ἄγνοιά τους, οἱ ἴδιοι ἄνθρωποι μὲ τοὺς ἀρχαίους. Ὁ Σέλλεϋ στὸν πρόλόγὸ του στὴν "Ἑλλάδα" ἐξέφρασε αὐτὴ τὴν πεποίθησις μὲ τὸν πιὸ σαφῆ τρόπο. "Ὁ σύγχρονος Ἕλληνας εἶναι ὁ ἀπόγονος αὐτῶν τῶν ἔνδοξων πλασμάτων τὰ ὁποῖα ἡ φαντασία σχεδὸν ἀρνεῖται νὰ δεχθεῖ πὼς ἀνήκουν στὸ εἶδος μας καὶ κληρονομᾷ μεγάλο μέρος ἀπὸ τὴν εὐαισθησία τους, τὴν ταχύτατη ἀντίληψή τους, τὸν ἐνθουσιασμό τους καὶ τὴ γενναιοτήτά τους". Ἀλλὰ οἱ Φιλέλληνες ποὺ πολέμησαν μαζί μὲ τοὺς Ἕλληνες ὄχι ἀπλῶς ἐγκατέλειψαν τὴν ἄποψή τους γιὰ τὴν κοινὴ ταυτότητα τῶν Ἀρχαίων καὶ τῶν Νεοελλήνων, ἀλλὰ ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς ποὺ ἐπέζησαν καὶ ἐπέστρεψαν στὴν Εὐρώπη, ὅλοι 'σχεδὸν χωρὶς καμία ἐξαίρεση', γράφει ὁ William St Clair, ὁ ἱστορικὸς τοῦ Φιλελληνισμοῦ, 'μισοῦσαν τοὺς Ἕλληνες μὲ βαθτὰ ἀπέχθεια καὶ καταριόνταν τὴν ἀνοησία τους ποὺ τοὺς ἐξαπάτησε'. Ἡ ἀπλοϊκὴ ποιητικὴ διακήρυξις τοῦ Σέλλεϋ γιὰ τὸ θάρρος τῶν σύγχρονων Ἑλλήνων ἦταν ἰδιαίτερα ἐνοχλητικὴ. Οἱ Φιλέλληνες ἤθελαν νὰ πιστεῦν πὼς οἱ Νεοέλληνες θὰ ἐπεδείκνυαν τὴν ἴδια ἀντοχή στὴν ἐκ τοῦ συστάδην μάχη, 'τὴ μάχη μέχρι θανάτου' τοῦ πεζικοῦ, μὲ τοὺς ἀρχαίους ὀπλίτες στοὺς πολέμους τους κατὰ τῶν Περσῶν. Αὐτὸς ὁ τρόπος πολέμου, μὲ πλάγιους δρόμους, εἶχε κυριαρχήσει στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη. Πίστευαν πὼς τουλάχιστον οἱ σύγχρονοι Ἕλληνες θὰ δέχονταν νὰ ξαναμάθουν τὴν τακτικὴ τῆς ἐκ τοῦ συστάδην μάχης, μόνον καὶ μόνον γιὰτὶ αὐτὸ ἦταν τὸ κλειδί γιὰ νὰ ξανακερδίσουν τὴν ἐλευθερία τους ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Ὄταν οἱ Φιλέλληνες διαπίστωσαν ὅτι δὲν θὰ τὸ πετύχαιναν —οἱ ἑλληνικοὶ πολεμικοὶ στόχοι περιορίζονταν στὸ νὰ κερδίσουν τὴν ἐλευθερία νὰ συνεχίσουν τίς 'κλέφτικες' συνήθειές τους, νὰ ἀγνοοῦν τὴν ἐξουσία στὰ ὄρεινὰ καταφύγια τους, νὰ ζοῦν ἀπὸ τὴ ληστεία, ἀλλάζοντας στρατόπεδο ὅταν τοὺς συνέφερε, δολοφονώντας τοὺς θρησκευτικούς τους ἐχθροὺς ὅταν δινόταν ἡ εὐκαιρία, νὰ ντύνονται μὲ φανταχτερὰ κουρέλια, νὰ ἐπιδεικνύουν τρομερὰ ὄπλα, νὰ γεμίζουν τὸ πουγκί τους μὲ δωροδοκίες καὶ μετὰ νὰ προδίδουν αὐτὸν ποὺ τοὺς δωροδόκησε καὶ ποτέ, ποτέ νὰ μὴν πεθαίνουν μέχρις ἑνὸς— κατέληξαν στὸ συμπέρασμα ὅτι μόνον ἡ ρήξις τῆς φυλετικῆς συνέχειας μεταξὺ ἀρχαίων καὶ σύγχρονων Ἑλλήνων δικαιολογοῦσε τὴν κατάρρευσις ἐνὸς τέτοιου ἠρωικοῦ πολιτισμοῦ».

Τὸ παραπάνω ἀπόσπασμα πέρα ἀπὸ τὴ σχεδὸν ρατσιστικὴ ἀντίληψη ποὺ ἐπιδεικνύει γιὰ τοὺς Ἕλληνες περιέχει μία σειρά ἀπὸ σοβαρότατες παρανοήσεις γιὰ τὴν ἑλληνικὴ κοινωνία τῆς Ἐπαναστατι-

κῆς περιόδου. Πρῶτα ἀπ' ὅλα οἱ τακτικοὶ εὐρωπαϊκοὶ στρατοὶ ποὺ γινώριζαν οἱ Φιλέλληνες, μὲ τὴ μερικὴ ἐξαίρεση τοῦ γαλλικοῦ, ἦταν ἐκείνη τὴν ἐποχὴ στρατοὶ ἐπανδρωμένοι ἀπὸ πρῶην καταδίκους τοῦ κοινοῦ ποινικοῦ δικαίου, ἐξαθλιωμένους τῶν πόλεων, ἐξαναγκασμένους δουλοπαροίκους κλπ., οἱ ὁποῖοι βρισκόνταν κάτω ἀπὸ ἐξοντωτικὴ πειθαρχία ποὺ συμπεριελάμβανε ἄγριες σωματικὲς ποινές. Οἱ στρατοὶ αὐτοὶ ποὺ τοὺς διοικοῦσαν εὐγενεῖς ἦταν ἐπαγγελματικοὶ καὶ ὄχι ἐθνικοί.

Στὴν Ἑλλάδα ὅμως τοῦ 1821 συνέβαινε τὸ ἀντίθετο. Εἶχαμε ἕναν ἐθνικοαπελευθερωτικὸ ἀγῶνα στὸν ὁποῖο συμμετεῖχε ὅλος ὁ λαός· οἱ μαχητὲς του ἦταν κυρίως ἀγρότες μὲ καπετάνιους ποὺ προέρχονταν ἀπὸ τοὺς κλέφτες καὶ τοὺς ἀρματολούς. Λογικά, ἡ στρατιωτικὴ ὀργάνωση δὲν μπορούσε παρὰ νὰ ἀκολουθεῖ τὴν κοινωνικὴ σύνθεση τῶν ἐπαναστατῶν. Οἱ εὐρωπαϊκὲς τακτικὲς δὲν ἦταν κατάλληλες γιὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ θὰ ὀδηγοῦσαν μόνο σὲ καταστροφὴ, ὅπως ἄλλωστε ἀποδείχθηκε ἀπὸ τὴ συντριβὴ τῶν ἱερολοχιτῶν στὸ Δραγατσάνι.

Οἱ Ἕλληνες, σὲ ἀντίθεση πρὸς ὅσα πιστεῖει ὁ κ. Keegan, ἐνδιαφέρονταν πάρα πολὺ νὰ κερδίσουν τὸν πόλεμο, ἀλλ' ὅμως ἐπειδὴ πολεμοῦσαν ἕναν ἰσχυρότερο ἀντίπαλο ποὺ στηριζόταν μάλιστα ἀπὸ τὶς εὐρωπαϊκὲς δυνάμεις, δὲν μπορούσαν νὰ ρισκοκινδυνεύσουν ὅλες τὸς τὶς δυνάμεις σὲ ἕκ παρατάξεως μάχης (ἀκόμη καὶ ἂν ὑποθέταμε πὼς θὰ μπορούσαν νὰ φτιάξουν τακτικὸ στρατὸ) καὶ ἐπομένως υἱοθέτησαν συνειδητὰ ἢ ἄσυνειδητὰ μία τακτικὴ ποὺ εἶχε δοκιμαστῆ πιὸ πρὶν ἀπὸ τοὺς Ἴσπανοὺς κατὰ τοῦ Ναπολέοντα καὶ μετὰ ἐφαρμόστηκε σὲ ὅλους τοὺς ἐθνικοαπελευθερωτικοὺς πολέμους τοῦ αἰῶνα μας, δηλαδὴ τὴν τακτικὴ ποὺ προϋποθέτει ὄχι τὴν ἄμεση ἤττα τοῦ ἀντιπάλου, πράγμα ἀδύνατο, ἀλλὰ τὴν ἀδυναμία του νὰ νικήσει. Ἐφόσον ἡ αὐτοκρατορικὴ δύναμη δὲν νικήσει, θὰ ἀντιληφθεῖ ἄργὰ ἢ γρήγορα πὼς τὸ κόστος τῆς καταστολῆς μιᾶς ἐπανάστασης εἶναι μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ ὄφελος καὶ θὰ ἐγκαταλείψει τὴν προσπάθεια.

Βλέπουμε λοιπὸν πὼς ὁ Ἀγῶνας τοῦ 1821 δὲν εἶναι ἕνα παράδειγμα πρωτόγονου πολέμου ἀλλὰ ἐνὸς ἐπαναστατικοῦ πολέμου καὶ ἡ δυσαρέσκεια τῶν Φιλελλήνων δὲν ὀφειλόταν σὲ τίποτε ἄλλο παρὰ στὸ ὅτι ἐδῶ στὴν Ἑλλάδα ἀντιμετώπιζαν αὐτὸ ποὺ παρ' ὅλη τὴν ὑποκριτικὴ τους στάση ἀπεύχονταν πάρα πολὺ νὰ συμβεῖ στὴ χώρα τους.

X.B.Π.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ
ΤΟΥ ΕΚΤΟΥ ΤΟΜΟΥ ΤΟΥ ΜΕΝΤΟΡΟΣ (1993)

ΠΡΟΣ ΤΟΥΣ ΕΤΑΙΡΟΥΣ 1, 41, 73-74, 125, 173.

ΕΡΓΑ ΚΑΙ ΗΜΕΡΑΙ Τὸ Ἀρχεῖο Ἰωάννου Τραυλοῦ 2· Οἱ φίλοι τῆς Ἰταλίας 42· Ὁ Βύρων καὶ ἡ Ἑλλάδα 42-44· Ὁ Μέντωρ ἀλλοδαπὸς 44· Α' Τακτικὴ Γενικὴ Συνέλευσις τοῦ 1993 76-94· Ὑπολογιστὴς καὶ παράδοσις. Ἡ ἐπιγραφικὴ γραμματοσειρὰ 138-139· Δωρεὲς πρὸς τὴν Ἐταιρεία 140· Ἡ Σχολὴ Διδασκαλίας τῆς Ἱστορίας τῆς Τέχνης 140-144· Τὸ Ἀρχεῖο τῶν Μνημείων τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Ἀττικῆς 186-187.

ΛΓΓΕΛΙΑΙ Ἡ νέα ἔκδοσις τῶν ἐπιτύμβιων ἐπιγραφῶν τῆς Ἀττικῆς 3-5· Ἀττικῆς Ἐπιγραφαὶ Ἐπιτύμβιοι (ἐν Ἀθήναις 1871) 75· *Σύνταγμα Ἐπιτύμβιων Μνημείων Ἀττικῆς* II (ΣΕΜΑ) 145-146· Ἀρχεῖο Στεφάνου Ἀθανασίου Κουμανοῦδου 188-193.

ΕΠΕΤΕΙΟΙ Κωστὴς Παλαμᾶς 7-14· Τριάντα χαμένα χρόνια 45· Βιβλιογραφία περὶ τοῦ Κ.Σ. Πιττάκην 126-127· *Λόγοι ἐπιπέδειοι εἰς Κυριακὸν Πιττάκην*, ὑπὸ Φιλίππου Ἰωάννου 127-130, ὑπὸ Ἀλεξάνδρου Ραγκαβῆ 130-132· Νεκρολογίαὶ 133-135· Ὁ ὄρκος τοῦ Πιττάκην 135· Νόμιμη ἀρχαιοκαπηλία 136-137· Φιλάρχοι ἢ ἀρχαιοκάπηλοι; 137· Μία σημαντικὴ ἐπέτειος γιὰ τὴ μυκηναϊκὴ ἀρχαιολογία 174-177· Σέμνης Καρούζου, Χρῆστος Τσοῦντας. Ἕνας ἥρωας τῆς ἀρχαιολογικῆς ἔρευνας 178-183· 1913-1993, 80 χρόνια 184-185.

ΠΕΝΘΗ Διονύσιος Α. Ζακυθινός (1905-18.1.1993) - Κωνσταντῖνος Τρυπάνης (1909-18.1.1993) 15· Λέανδρος Βρανούσης (1921-20 Ἀπριλίου 1993) 95-96· Λέλα Γ. Μυλωνᾶ († 1.10.1993) 147· Νικόλαος Β. Τωμαδάκης 194.

ΑΠΟ ΤΟΝ ΚΟΣΜΟ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ Πλουτάρχου *Θεμιστοκλῆς* XXXI, 1-2 19· Ἱστορικὲς ἐπιγραφαὲς 28· Ἡ μετεπιγραφὴ τῶν ἀγαλμάτων στὴν ἀρχαιότητα 46-48· Μία μικρὴ πραγματεία τοῦ 4ου μ.Χ. αἰ. *Περὶ θεῶν* τῆς προχριστιανικῆς θρησκείας 49-66· Ἐκδόσεις τοῦ Σαλλούστου 66· Μιὰ ἐπιγραφικὴ μαρτυρία τοῦ 1ου π.Χ. αἰ. γιὰ ἰδιότυπὴ λατρεία σὲ ἰδιωτικὸ ἱερὸ τῆς ἐποχῆς 148-152· Τὸ ἱερὸ τοῦ Κανώβου στὸν Μαραθῶνα 152· Ἀναμνηστικὰ χαράγματα 195-196.

ΕΜΕΙΣ ΚΑΙ ΤΑ ΑΡΧΑΙΑ Ἡ κίνηση τῶν ἐκθέσεων 16-18· Τὰ Μέσα 8' ἀλλάξουν ὄνομα; 71-72· Ἡ πυρπόλησις τοῦ Σουνίου 158· Τὸ νέο περὶ Ἀρχαιοτήτων σκέδιο νόμου 159-162· Ἐμεῖς καὶ τὰ ἀρχαῖα 197· Γιάννη Μηλιάδην, Ὁ λαὸς καὶ τὰ ἀρχαῖα 198-201· Ἡ πλημμύρα τῆς Βραυρώνος 202.

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία κατὰ τὴν κατοχὴ 14· Τὸ Ἐπιγραφικὸ Μουσεῖο 20-22· Ἡ ἐπιγραφικὴ στὴν Ἑλλάδα 23-28· Ἡ Διοίκησις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας 29-40· Ἡ ἀλεποῦ ἦταν ἀρχαιοκάπηλος (τὸ σπύλιον τοῦ Πανὸς στὸν Μαραθῶνα) 67-70· Κωνσταντῖνου Ρωμαίου, Ἡ γοητεία τῆς ἀνασκαφῆς 86-87· Τὸ Ὀρφανοτροφεῖο τῆς Αἴγινας 97-112· Μία πρώτη ἀνασκαφὴ στὴν Ἑλλάδα 113· Γράμμα σὲ νέο ἐπιγραφικὸ 114-115· Τὸ Μουσεῖο ἐκμαγείων 116· Ἀποστόλου Ἀρβανιτοπούλου, Τὸ Μουσεῖον Ἐκμαγείων 117· «Τὸ Μουσεῖο ἐκμαγείων»-Μιὰ ἀναθεώρησις 153-154· Τὸ Μουσεῖο ἐκμαγείων. Δευτερολογία καὶ ἐπίλογος 154-157· «Μία πρώτη ἀνασκαφὴ στὴν Ἑλλάδα»-Συμπλήρωσις 162· Ἀνασκαφαὶ ἐν Κεφαλληνίᾳ 163-164· Ἡ Βιβλιοθήκη τῆς Ἐταιρείας 171-172· Ὁ ἑσωτερικὸς Κουμανοῦδης 193.

ΑΝΑΔΗΜΟΣΙΕΥΣΕΙΣ Μανόλη Ἀνδρόνικου, Ἡ ἑλληνικὴ γραφὴ 165-170· Χρῆστου Καρούζου, Τὰ ταξίδια καὶ οἱ ἀρχαῖοι 203-208.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΣΕ ΑΝΑΓΝΩΣΜΑΤΑ 1. Τὰ Κερκυραϊκὰ τοῦ 1911 118-121, 2. Οἱ Ἐπιμελητὲς τῆς Ἐταιρείας 121-123, 3. Οἱ Ἐκτακτοὶ Ἐπιμελητὲς τῶν Ἀρχαιοτήτων 123-124· Οἱ Νεοέλληνες πολεμιστὲς 209-211.

ΕΙΚΟΝΕΣ 2, 4-6, 9-11, 13, 15-17, 31, 40, 43, 70, 72, 74, 85, 94-95, 97-100, 106-109, 115, 118, 126, 139, 144, 146, 157-158, 164, 170, 172, 174, 179, 185, 193, 196, 202, 208.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟ 1993

1 ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΣΩΤΗΡΙΟΥ

Αί Χριστιανικαί Θῆβαι τῆς Θεσσαλίας

Ἀνατύπωση

BAE ἀρ. 126

28 × 21 ἐκ., σελίδες ις' + 158

Μὲ 209 εἰκόνες καὶ 5 παρένθετους πίνακες

ISSN 1105-7785 - ISBN 960-7036-29-8

2 ΝΙΚΟΛΑΟΥ Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗ - ΕΛΕΝΗΣ

ΔΩΡΗ - ΒΙΚΤΩΡΙΑΣ ΚΕΠΕΤΖΗ -

ΜΑΡΙΑΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΥΔΑΚΗ

Ἔρευνα σπὴν Κάτω Μάνη

BAE ἀρ. 130

24 × 17 ἐκ., σελίδες ν' + 242

Μὲ 1 εἰκόνα καὶ 50 πίνακες

ISSN 1105-7785 - ISBN 960-7036-14-X

3 ΣΤΕΦΑΝΟΥ ΑΘ. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗ

Ἀττικῆς Ἐπιγραφαὶ Ἐπιτύμβιοι

Ἀνατύπωση

BAE ἀρ. 131

28 × 21 ἐκ., σελίδες λβ' + 460

Μὲ προσωπογραφία τοῦ Σ.Α.Κ.

ISSN 1105-7785 - ISBN 960-7036-24-7

4 ΣΤΕΦΑΝΟΥ ΑΘ. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗ

Ἀττικῆς Ἐπιγραφαὶ Ἐπιτύμβιοι. Προσθῆκαι ἐκδόδιμενα ὑπὸ † Στεφάνου Ν. Κουμανούδη

καὶ Ἀγγέλου Π. Ματθαίου

BAE ἀρ. 132

28 × 21 ἐκ., σελίδες 571

Μὲ προσωπογραφία τοῦ Σ.Α.Κ., 2 πίνακες

καὶ 11 εἰκόνες

ISSN 1105-7785 - ISBN 960-7036-25-5

5 ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Χ. ΓΚΟΦΑ

Μελέτες Ἱστορίας

τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου τῶν Συναλλαγῶν

Ἀρχαίου, Βυζαντινοῦ, Μεταβυζαντινοῦ

BAE ἀρ. 133

28 × 21 ἐκ., σελίδες 441

Μὲ 5 εἰκόνες

ISSN 1105-7785 - ISBN 960-7036-26-3

6 JOHN D. BEAZLEY

Ἡ ἐξέλιξη τοῦ ἀττικοῦ μελανόμορφου ρυθμοῦ

Μετάφραση Ἡλέκτρας Ἀνδρεάδης

BAE ἀρ. 134

28 × 21 ἐκ., σελίδες XXXII + 158

Μὲ 104 πίνακες

ISSN 960-7036-27-Α

7 JOHN A. PAPAPOSTOULOU

Achaean Grave Stelae

BAE ἀρ. 135

28 × 21 ἐκ., σελίδες 149

Μὲ 21 εἰκόνες καὶ 76 + XIX πίνακες

ISSN 1105-7785 - ISBN 960-7036-22-X

8 Ἀρχεῖον τῶν Μνημείων

τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Ἀττικῆς 2

Συντασσόμενον ἐντολῇ τοῦ Συμβουλίου

BAE ἀρ. 136

28 × 21 ἐκ., σελίδες 143

ISSN 1105-7785 - ISBN 960-7036-32-8

9 Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς 1991

τόμος 130, περίοδος πέμπτη

28 × 21 ἐκ., σελίδες ι' + 218

Μὲ 158 εἰκόνες

ISSN 1105-0950

10 Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς 1992

τόμος 131, περίοδος πέμπτη

28 × 21 ἐκ., σελίδες ι' + 216

Μὲ 120 εἰκόνες

ISSN 1105-0950

11 Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας κατὰ τὸ 1992

Μὲ τὴν ἐπιμέλεια Βασιλείου Χ. Πετράκου

Γενικοῦ Γραμματέως τῆς Ἐταιρείας

τόμος 39

24 × 17 ἐκ., σελίδες ις' + 120

Μὲ 139 μαυρόασπρες καὶ ἐγχρωμες εἰκόνες

ISSN 0570-6211

12 Πρακτικὰ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας τοῦ ἔτους 1990

τόμος 145

24 × 17 ἐκ., σελίδες μς' + 376

Μὲ 93 εἰκόνες καὶ 217 πίνακες

ISSN 1105-0969

13 Ὁ Μέντωρ

Ἐνημερωτικὸ Δελτίο τῶν Ἐταίρων

τῆς ἐν Ἀθῆναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας

Μὲ τὴν ἐπιμέλεια Βασιλείου Χ. Πετράκου

Γενικοῦ Γραμματέως τῆς Ἐταιρείας

τόμος 1993, ἔτος ἔκτο, τεύχη 24-28

24 × 17 ἐκ., σελίδες 211

Μὲ 46 εἰκόνες

ISSN 1105-7181

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΑΡ. 136

ΑΡΧΕΙΟΝ ΤΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ
ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΤΤΙΚΗΣ

ΣΥΝΤΑΣΣΟΜΕΝΟΝ ΕΝΤΟΛΗ ΤΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ

2

ΑΘΗΝΑΙ 1993

Ο ΔΕΥΤΕΡΟΣ ΤΟΜΟΣ τοῦ Ἀρχείου Μνημείων τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Ἀττικῆς (ΑΡΜΑ 2) περιλαμβάνει τὰ εὑρετήρια τριῶν ἔργων: τοῦ βιβλίου τοῦ L. Ross, *Die Demeen von Attika und ihre Verteilung unter die Phylen* (1846)· τῆς φιλολογικῆς ἐφημερίδος Ἐφημερίς τῶν Φιλομαθῶν (1852-1880), ποῦ πρωτοκυκλοφόρησε ὑπὸ τὸν τίτλο Ἐφημερίς τῶν Μαθητῶν κατὰ τὰ ἔτη 1852-1855· τέλος, τῆς καθημερινῆς πολιτικῆς ἐφημερίδος Ὠρα, ποῦ ἐκδιόταν κατὰ τὰ ἔτη 1876-1889.

Τὰ μνημεῖα παρουσιάζονται μὲ τὴ μορφή σύντομων λημμάτων κατὰ τοπογραφικὲς ἐνότιπτες, μὲ κριτήριο τὸν τόπο εὔρεσός τους. Ἀκολουθεῖ πίνακας θεμάτων, κατάλογος τῶν ἀρχαιολογικῶν δημοσιευμάτων τῶν δύο ἐφημερίδων καὶ πίνακας ἀντιστοιχίας τῶν ἀττικῶν ἐπιγραφῶν μὲ τοὺς ἀριθμοὺς ὑπὸ τοὺς ὁποίους ἔχουν καταχωρισθῆ στὶς IG τῆς Ἀττικῆς. Πρὸς εὐκολίαν τοῦ ἐρευνητῆ παρατίθεται ἐπίσης ἀλφαβητικὸ εὑρετήριο ὄλων τῶν τοπωνυμίων μὲ παραπομπὴ στὰ ἀντίστοιχα λήμματα.